

שבוי שנפדה: אופני התקבלותו של היינריך היינה בעברית

נעמה רוקם

המחלקה ללימודי המזרח התיכון, אוניברסיטת שיקגו

המשורר הגרמני היהודי היינריך היינה הוא בגדר מקרה מבחן מרתק שניתן לעיין בעזרתו במתח המורכב, והפרדוקסלי לעתים קרובות, בין המקומי לזר או בין ה"ילידי" למיובא בתרבות העברית המודרנית. כמו סופרים יהודים אחרים שכתבו בשפות "זרות" הוא נחשב לעתים קרובות מעין בן אבוד, יליד אמת שיש להפשיטו מזרותו החיצונית-השטחית ולהלבישו מחדש בלבושו העברי, האותנטי יותר. בד בבד, כמי שנשתמד והמיר דתו לדת הנוצרית הפרוטסטנטית בשלב מוקדם בקריירה שלו, הוא גם עורר תגובות שליליות עזות. הסקירה הדיאכרונית המוצגת כאן, של יותר ממאה שנה מאז התקבלותו בתרבות העברית, מלמדת שמתרגמים, קוראים ופרשנים התנהלו בין שני הקצוות הללו, ולא אחת השתמשו במקרה של היינה כדי לאותת על עמדותיהם בשאלות רחבות יותר שעמן התמודדה התרבות היהודית והעברית בזמנם. אופייה המגוון של יצירתו של היינה - הנעה מסאטירה פוליטית נשכנית לשירה לירית מעמיקה, לדוחות מסע אסוציאטיביים בפרוזה, ועד שירי אהבה הנמנים עם הפופולריים בשירת הליד (Lied) של המסורת הרומנטית הגרמנית - גם מגדיר את תולדות התקבלותו. על כן, אלה שעסקו בו בחרו את היינה שעליו ביקשו לדבר לא רק במונחים של זהותו הדתית, האתנית או הלאומית אלא גם במונחים של הצורות והסוגות הספרותיות החביבות עליהם. יתר על כן, לאורך ההיסטוריה הזאת, ההשתמעויות לכאורה של העובדה שהיינה כתב בגרמנית השתנו במקביל לתמורות הפוליטיות שהגדירו את החיים היהודיים במאה העשרים. מבעד להיסטוריית התקבלותו של היינה בעברית אנחנו יכולים

* המאמר תורגם לעברית בידי איה ברויאר.

אפוא גם ללמוד על מורכבות ההיסטוריה של הספרות העברית בכל הנוגע ליחסה אל השפה ואל הספרות הגרמנית.¹

היריעה קצרה מכדי להביא כאן סקירה מלאה של כל התרגומים והדיונים הנוגעים להינה בספרות העברית. במקום זאת, כוונתי היא להראות מתוך דיון במקרים העשירים ביותר כיצד שימשו כתביו מדיום מרתק שבאמצעותו התמודדו סופרים, מתרגמים ומבקרים עם השדה המשתנה תדיר, ובאופנים דרמטיים, של הספרות העברית. כפי שעולה מן הדוגמאות שבהן אני מתמקדת, מתוך ההתמודדות עם כתביו ועם דמותו של הינה נאלצו הכותבים והמתרגמים הללו להתמודד עם השאלה היכן מתרחש דיונם: מה גבולות הרפובליקה הספרותית שבתוכה הם נעים? כיצד היא מתפקדת בתור ההקשר שבתוכו הם מדברים? מי שייך ומי אינו שייך להקשר זה? האם זהו מקום אוניברסלי או יהודי ייחודי? מסקירת הדיאלוג עם הינה ועם כתביו עולות אפוא שאלות רחבות הרבה יותר הנוגעות להבנה העצמית של הספרות העברית ולהיסטוריוגרפיה שלה.

מחלוקות מוקדמות

במאמרו "הספר העברי" קורא משורר תחיית השפה העברית חיים נחמן ביאליק לקוראיו: "זכרו את הינה", ומסביר:

בשום פנים לא הייתי פודה את פסל מצבתו המפורסמת של הינה, אלא מניח הייתי לה שתהא מושלכת ממקום למקום מעתה ועד עולם. הלא זהו שירו היותר חריף של הינה, שחוקו המר והנמהר ביותר, שירו שלאחר המות. תהא נא מצבה מטולטלת זו סמל מוחשי לנשמת בן ישראל ונדודיה הרבים, נשמה זו שאין לה עכול בשום קיבה זרה, אין לה קבורה בשום תכריכים שאולים, ומשהו שלה אינו בטל בשום אלף.²

התייחסותו של ביאליק ל"פסל מצבתו המפורסמת" של המשורר באה בתגובה למחלוקת שניטשה בגרמניה סביב הקמת יד זיכרון להינה למן שנות השמונים של המאה התשע־עשרה. על קצה המזלג, במחלוקת זו התעמתו מעריצי המשורר, שביקשו להקים אנדרטה לכבודו, עם מכפישיו האנטישמים, שלא האמינו שמשורר יהודי הוא *Denkmalwürdig*, כלומר ראוי לאנדרטה.³ מאמרו של ביאליק, שבו הוא טוען שמחדשי השפה העברית וספרותה חייבים להניח להן יסודות מוצקים באמצעות שימור קשר חי למסורת ספרותית יהודית, מתבסס על נאום שנשא ב־1913 בוועידה השנייה לשפה ולתרבות העברית שנערכה בקונגרס הציוני האחד־עשר בווינה. כפי

¹ טיעון זה מופיע בהקשר שונה בספרי: Na'ama Rokem, *Prosaic Conditions: Heinrich Heine and the Spaces of Zionist Literature*, Evanston: Northwestern University Press, 2013

² ח"נ ביאליק, כל כתבי חיים נחמן ביאליק, תל אביב: דביר, תרצ"ח, עמ' 237.

³ על הפולמוס אפשר לקרוא בין השאר אצל Paul Reitter, "Heine in the Bronx," *Germanic Review* 74, 4 (1999), pp. 327-336; Dietrich Schubert, "Jetzt Wohin?": *Heinrich Heine in seinen verhinderten und errichteten Denkmälern*, Cologne: Böhlau, 1999. חמוטל בר יוסף מתארת את התגובות למחלוקת האנדרטה שנדפסו בעיתונות העברית. ראו חמוטל בר יוסף, "ההתקבלות של הינה בספרות העברית בשנות התשעים בהקשרה הרוסי", דפים למחקר בספרות 8 (תשנ"ב), עמ' 319-332.

שנראה בהמשך, הנאום והמאמר ידהדו בדיונים על אודות היינה ותרגומיו לעברית שיתקיימו בעשרות השנים הבאות.

בהשוותו את תעתיק הנאום לגרסה שנדפסה מאוחר יותר בכל כתבי ביאליק מדגים שמואל ורסס שהנימה הפולמוסית של הנאום המקורי רוככה בטקסט המודפס, אולם בעניין היינה, השקפתו של ביאליק קיצונית יותר בגרסה המודפסת. בנאום מתאר ביאליק את היינה כ"בן נאמן למסורת עמו, אפילו לאחרי מותו, נודד תחת מסוה אנדרטה שלו ממדינה למדינה ומעיר לעיר, מגורש מעיר מולדתו, משולל מנוחה באי היפה בין גלי הים"⁴. בדרך מווינה אל הדף המודפס נתחלפה נימת הצער בהתרסה והדגש הוסב לצורך לזכור ואף לתרגם את היינה: "אין לך, כמדומה, מצות 'פדיון שבויים' גדולה מזו, שיש בתרגום עברי לשיירי הינה, יהודי זה, שהיסורים מרקו את עונו ומותו הטיל שלום בינו ובין אלהי ישראל"⁵. המטפורה של ביאליק הופכת את התרגום הלשוני למצווה ומספקת מסגרת נרטיבית המלהקת את היינה (ואף סופרים משומדים אחרים כגון שפינוזה) בתפקיד בנים שנשבו. בתיאור זה, התרגום אינו מופיע כהעתקת טקסט זר לשפה חדשה אלא כחזרה, כהשבת הטקסט לשפה שאליה הוא שייך באמת. כמה ממתרגמי היינה לעברית היו שותפים לתפיסה זו.

התנופה הפולמוסית העיקרית של הנאום (ושל גרסתו המודפסת) כוונה אל עבר דובר אחר בוועידה: הסופר, המסאי והמתרגם הפורה דוד פרישמן, מי שנודעה לו השפעה מגדירה על רפובליקת הספרות העברית בעשוריה הראשונים. בנאום בוועידה הדגיש פרישמן את הצרכים החומריים שטרם נענו של דור צעיר של סופרי עברית המסוגלים לקלוע לטעמיו של דור צעיר של קוראים. קהל זה, על השכלתו האירופית ועל רגישותו הספרותית האירופית, הזהיר פרישמן, נתון לסכנה שיאבד לחלוטין את עניינו בספרות העברית - התפתחות שפירושה סוף מפעל התחייה.⁶ בהסתמכו על תחושה זו של משבר מתרגש קרא לתמיכה מוסדית שתאפשר לסופרים צעירים לשגשג ולפרוץ אופקים ספרותיים חדשים. אבל נקודת המפתח של הנאום היא שאופקים ספרותיים חדשים אלה, כפי שפרישמן ראה אותם בעיני רוחו, יצטרכו לחבור אל ספרות התרבות המודרניסטית האירופית. בתגובה קרא ביאליק להעשרה שאינה נגזרת ממלגות אלא ממכמניה הקיימים של הספרות העברית. לשון אחר, זהו כתב הגנה על ייחודיות, אשר יבוא לגילומו ב"ספר העברי" כפי שהוא כינה אותו. הספר העברי, בהצעתו, לא יעלה ויפיע כמשהו חדש מעשה ידי הדור הצעיר אלא כתוצאה מאיסוף והערכה מחדש של מה שהנחילה המסורת. לשם המחשה הוא התווה מפעל עריכה שייצור קנון סמכותי של ספרות עברית. לכלול את היינה בקנון הזה, ולתאר

⁴ שמואל ורסס, "הספר העברי" של ביאליק: שתי גרסאות ומסביב להן", מחקרי ירושלים בספרות עברית א (תשמ"א), עמ' 38.

⁵ ביאליק (לעיל הערה 2), עמ' 237.

⁶ איריס פרוש מתארת את התחייה הלאומית התרבותית בתפיסתו הייחודית של פרישמן, תפיסה שניתקה בדרמטיות הן מן הציונות הטריטוריאלסטית הן מזו הרוחנית. ראו איריס פרוש, "מלאכת מחשבת: תחיית האומה - הזיקה בין ביקורת הספרות של פרישמן לבין האידיאולוגיה האנטי-ציונית שלו", מנוחה גלבוץ (עורכת), דוד פרישמן: מבחר מאמרי ביקורת על יצירתו, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1988, עמ' 211-247.

את לשונו הגרמנית כסוג של שבי שממנו יפדה אותו התרגום לעברית - זה ללא ספק החלק השנוי במחלוקת של הפסיפס הזה.⁷

מקומו של התרגום במחלוקת בין ביאליק לפרישמן עמום אפוא: איאפשר להצביע על קו הפרדה ברור בין האוניברסליסטים תומכי התרגום לבין הפרטיקולריסטים מתנגדיו. כפי שהדגים קנת מוס - בתיאורו מאיר העיניים את המחלוקת על התרגום ועל פרסום התרגומים שהתנהלו בקרב שוחרי השפה העברית, ואף בקרב שוחרי השפה היידישית, בעשור השני של המאה העשרים - אפילו אלה שהתייצבו בצד הפרטיקולריסטי של קו פרשת המים תרמו תרגומים משלהם ליצירות מופת מספרות העולם לספֵרה הספרותית היהודית המתהווה. הדוגמאות המובהקות ביותר הן אולי תרגומיו לעברית של ביאליק עצמו לשילר ולסרוונטס, ותרגומו ליידיש של שירו של היינה "Prinzessin Sabbath" ("שבתא מלכה"), שעליו ארחיב מעט את הדיבור בהמשך.⁸ למעשה, כפי שטוען לורנס ונוטי, אף על פי שתרגום עשוי להיראות על פניו כמערער על ההיגיון המדיר של החשיבה הלאומית, למעשה הוא מגויס תדיר בידי אנשים החותרים להרחיב את טווח השפה הלאומית ולאכופ עגה אחידה בבחינת נורמה ספרותית. יתרה מזו, "לאומנות תרגומית" (translation nationalism), כפי שהוא מכנה זאת, מושכת במיוחד את לבם של סוכנים המעורבים בביצורה התוכנית של אחדות לאומית ברגעי מעבר, כאשר חבריו המשוערים של הלאום אינם מקבלים את האחדות הזאת פה אחד. "לאומניות תרגומית", הוא מסביר, "מתבססת על מעשים פרפורמטיביים מעין אלה מאחר שהן עומדות על שפה, על תרבות או על זהות הומוגניות במקום שבו אף אחת מהן אינה משותפת לאוכלוסייה המגוונת המרכיבה את האומה".⁹ במקרה של היינה, האפקט המאחד כרוך לא רק בעצם מעשה התרגום אלא גם בבחירה לפדות את השבוי מן השפה ה"זרה" ולהוכיח שהוא היה תמיד שייך לשפת הלאום. בניגוד למודל המקובל של תרגום, המבוסס על ייבוא משהו זר וביתו - הוא המודל שונוטי משתמש בו בנסחו את המושג "לאומיות תרגומית" - כאן התרגום מראה שהזר הוא למעשה שייך. במילים אחרות, ברפובליקת הספרות העברית, יזכורים על תרגום קשורים לסרטוט הגבולות בין הפְּנים הממשי לבין החוץ הממשי, גבול שנותר תמיד עמום.

⁷ מחווה זו מבדילה אותו מן העמדה שהציג אחד העם, למשל במאמרו "תחיית הרוח". ראו גם בר יוסף (לעיל הערה 3), עמ' 320.

⁸ Kenneth Moss, "Not the Dybbuk but Don Quixote: Translation, Deparochialization, and Nationalism in Jewish Culture, 1917-1919," in Benjamin Nathans and Gabriella Safran (eds.), *Culture Front: Representing Jews in Eastern Europe*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008, chap. 8

⁹ Lawrence Venuti, "Local Contingencies: Translation and National Identities," Sandra Bermann and Michael Wood (eds.), *Nation, Language, and the Ethic of Translation*, Princeton: Princeton University Press, p. 189. הדוגמאות שמביא ונוטי למקרים כאלה של תרגום הן סין בשלהי ימי שושלת צ'ינג ופרוסיה בתקופת מלחמות נפוליון. בפרוסיה בעת ההיא עסקו כותבים כגון אוגוסט וילהלם שלגל ופרידריך שליירמאכר בתרגום ונדרשו לסוגיות התיאורטיות הכרוכות בפעילות זו ובמעלותיה הלאומיות. אין ספק שהעוסקים בתרגום והמשתתפים בו יזכורים עליו בספרות העברית בעשוריה הראשונים הכירו את ההוגים הגרמנים הללו והיו מודעים למקום התרגום בהתעוררות הספרותית של גרמניה בשלהי המאה השמונה-עשרה ובראשית המאה התשע-עשרה.

שעה שביאליק עמד לשאת את הרצאתו על "הספר העברי" כבר היו כמובן תרגומים לעברית של היינה אף כי ביאליק לא הזכיר זאת בנאומו. למעשה, כתיבתו של היינה המציאה למתרגמים לעברית ולמבקרים העבריים קרקע פורייה ביותר להתנסות ולדיון באמות המידה לתרגום ובעניינים המוטלים על כף המאזניים בפעילות זו, לפני ועידת וינה ב־1913 ואחריה. התרגומים הראשונים של היינה לעברית הופיעו בתקופת ההשכלה, באמצע המאה התשע־עשרה, אם כי רק שיר אחד - "Frau Sorge" ("בת הדאגה") - תורגם לעברית עוד בימי חייו.¹⁰ קצב התרגומים הלך וגדל לקראת סוף שנות השמונים של המאה התשע־עשרה, בזמן שעולם המו"לות העברית השתנה בעקבות הופעת כתבי עת ועיתונים חדשים. התרגום הראשון שראה אור בספר היה תרגומו המוער של שלמה זלמן לוריא מ־1886 לשירו של היינה "יהודה בן הלוי", שיר שללא ספק נבחר בשל שייכותו למחזור "Hebräische Melodien" ("נעימות עבריות") ומאחר שהוא מתאר גיבור תרבות יהודי. למעשה, מתרגמים העדיפו לעתים קרובות לתרגם את שירו של היינה שהוקדש לנושאים יהודיים, ואפילו כאשר שירים שנבחרו לתרגום לא התייחסו ליהדות במפורש הלכו לעתים המתרגמים בעקבות מסורת התרגום של ההשכלה העברית ועיבדו את הטקסטים כך שיכללו נושאים יהודיים. בתרגומו מ־1895 ל-"Zwei Grenadiere" ("שני גֶרְנָדִירִים"), לדוגמה, הפך ישראל איש ברלין את שני חיילי נפוליון משירו של היינה לשני חיילים עברים - הוא כינה אותם "שני אריאל" - בתקופה שלאחר חורבן בית שני, ערב היציאה לגלות.¹¹ ההערות המרובות המלוות את תרגומו של לוריא מטשטשות את ההבדל בין ההסברים לאזכורי המסורת היהודית בשירו של היינה עצמו לבין ביאורי האזכורים שהוסיף לוריא בתרגומו. מהלך זה מטשטש את הגבולות בין מחבר למתרגם - תופעה שכפי שנראה עתידה לחזור על עצמה בתרגומים המאוחרים יותר לעברית. לוריא והמתרגמים המאוחרים יותר הללו ניצלו את הטשטוש הזה להגדרת היינה לא רק כמחבר יהודי אלא אפילו, למרבה הפרדוקס, כמחבר עברי - מחווה שהפכה את מעשי התרגום שלהם מיותרים והכרחיים בעת ובעונה אחת.

הספר הבא, שהוקדש למבחר כתבי היינה בתרגומו של צבי יוסף פפרמן, ראה אור ב־1901 בהוצאת תושיה, אותה הוצאה ורשאית שגם פרסמה את אוסף שיריו הראשון של ביאליק באותה שנה.¹² את אחד משיריו היהודיים המפורסמים ביותר של היינה, "Prinzessin Sabbath", בחר ביאליק, כאמור, לתרגם לא לעברית, השפה העיקרית שבה התנהלה קריירת הכתיבה שלו, אלא ליידיש - יריבתה בפוליטיקת התחייה הלאומית והתרבותית היהודית. תרגומו של ביאליק נדפס בחוברת מ־1907 שיצאה במחאה על אכיפת חוקים חדשים באימפריה הרוסית, חוקים שאימו על השִׁבְּת היהודית באמצעות הכרזת יום ראשון כיום המנוחה. כמו תרגומים קודמים לעברית של השיר הזה פוסח גם תרגומו של ביאליק על חלק ניכר מן האירוניה של היינה ומביית את השיר להקשר מזרחי-

¹⁰ השיר תורגם בידי זעליג אלרנהנד ונדפס בכתב העת כוכבי יצחק ב־1853. הוא מאוזכר אצל פישל לחובר, "היינריך היינה בעברית: מאה שנים למותו, ביבליוגרפיה (1853-1956)", יד לקורא ד (1956), עמ' 142-192. פרסום זה שימש אותי כמקור רב ערך למה שבא בהמשך.

¹¹ ישראל איש־ברלין, "שני אריאל (בעקבות היינע)", גרשם באדר הכהן (עורך), לקט פרחים למקרא ושעשועים, ורשה: האלטער ואייזענשטאדט, תרנ"ה-תרנ"ו.

¹² היינריך היינה, כתבים נבחרים, מגרמנית צבי יוסף פפרמן, ורשה: תושיה, 1901.

אירופי יהודי אורתודוקסי.¹³ שנה לאחר מכן פרסם ביאליק סדרה של שירי יידיש שגם בהם אפשר לזהות קשר להיינה: עיבודיו לשלושה משירי הים של יהודה הלוי, אותם טקסטים שהמציאו להיינה חלקים משמעותיים של אוצר המילים של שירי הים הצפוני שלו. לאמתו של דבר אפשר לקרוא את ה"ים לידער" היידיים של ביאליק כממוקמים במרחב לשוני בטווח שבין העברית של יהודה הלוי לגרמנית של היינה. לנוכח מידת החפיפה הקיימת בין שתי השפות הגרמאניות הללו הרי מן ההכרח כמעט שעבודיו של ביאליק להלוי שואלים חלק מאוצר המילים שלהם - לדוגמה "מאַסטבוים", תורן, או "בערג", נחשול המתנשא אל על - מתיאור הסערה במחזור "הים הצפוני" של היינה. תופעה דומה של הדים לשוניים רבי-כיווניים נמצאת גם בתרגומים לעברית של מחזור "הים הצפוני".

לאורך העשורים הראשונים של המאה העשרים המשיכו כתיבי עת ועיתונים עבריים לפרסם בעקבות תרגומים של שירי היינה. אבל דוד פרישמן, מטרת חצי פולמוסו של ביאליק ב-1913, היה הראשון שפרסם במתכונת ספר אחרי אותו נאום. לשון אחר, הוא היה הראשון שנענה לקריאה שהפנה ביאליק בנאום "הספר העברי" - "זכרו את הינה!" - עם תרגומו למחזור "הים הצפוני", שראה אור בספר ב-1919. פרישמן בחר טקסט שהתייחס במישרין למחלוקת בינו לבין ביאליק, אך לא ברור אם במעשה זה אכן אושש את הצד שלו בוויכוח. בנופיו הנורדיים, ברשימת דמויותיו הפוליטיאסטיות ובדיאלוג הפולמוסי שהוא מנהל עם פילוסופיית ההיסטוריה העולמית של הגל, דומה שהמחזור מגשים את שאיפתו של פרישמן למבחר תרגומים רחב ואוניברסליטי שלא יוגבל לנושאים יהודיים.¹⁴ אולם "הים הצפוני" הוא טקסט גדוש אזכורים מקראיים וספרותיים עבריים, במיוחד משירת הים של יהודה הלוי. למעשה, רמיזות אלה משוות למחזור זה תפקיד הרה משמעות בתולדות התרגום מעברית לגרמנית. פרנץ רוזנצוויג תיאר את שירו של היינה כרוח רפאים המרחפת מעל תרגומי הלוי לגרמנית.¹⁵ למרבה האירוניה, במובן מסוים ממלא תרגומו של פרישמן את ציוויו של ביאליק לפדות את מילותיו השבויות של היינה ולהשיבן למקומן הראוי בעברית, שכן הן חוזרות לשפה העברית שבה השתמש הלוי ואף לשפת המקרא - המקור המשותף להיינה ולהלוי. תרגומו של פרישמן לשיר השמיני במחזור הראשון של "הים הצפוני", "Sturm" ("סערה") - שיר המסתמך על תיאורו של הלוי את צליליו ואת נופיו של ים סוער ומגיב באירוניה להצהרת האמונה החוזרת ונשנית של המשורר העברי שהאל יצילו מן הסערה - הוא דוגמה מעניינת לכך. פרישמן תרגם את תוכחתו של היינה בשורה הראשונה של הבית השני - "O Meer!" - "ל'הוי, שבלת ים" במקום התרגום הישיר יותר "הו ים". הוא השתמש בביטוי שיבולת, המופיע פעמיים בפרק סט בתהלים ומתאר מבול או שיטפון גדול. זו אותה שיבולת המופיעה בספר שופטים כמילת קוד המבחינה בין מי ששייך לקולקטיב למי שאינו שייך לו, והשימוש שפרישמן עשה בה יכול להיקרא כממלא תפקיד דומה בסמנו את היינה כמישהו "משלנו", כשבו שנפדה, ולא דווקא כזר המתורגם אל תוך המסורת.

¹³ ראו הערות על השיר אצל חנא שמרוק, "הקדמה", דן מירון (עורך), חיים נחמן ביאליק, שירים ביידיש, שירי ילדים, שירי הקדשה: מהדורה מדעית בלווית מבואות וחילופי נוסח, תל אביב: דביר, 2000.

¹⁴ פרוש (לעיל הערה 6), עמ' 211-247.

¹⁵ Franz Rosenzweig (trans.), *Jehuda Halevi: Zweiundneunzig Hymnen und Gedichte*, Berlin: L. Schneider, 1927, p. 250

התרגום פורסם בהוצאת שטיבל הוורשאית מייסודו של בעל הממון שוחר העברית אברהם יוסף שטיבל. כפי שתיאר זאת מוס, שטיבל בחר להפקיד בידי פרישמן מענק נדיב שהוקדש לפרסומים בעברית, והשניים "היו שותפים לדעה כי ספרות עברית אינה יכולה להגביל עצמה לצורת ביטוי יהודית כלשהי אלא חייבת לחתור להיות חלק מספרות עולמית מוצעת וכי תרגום [...] הוא אמצעי מפתח שיהא בו להקל על ההתפתחות הזאת".¹⁶ ובעוד שהיינה, שזוהה בעיני רבים כמשורר יהודי, מתח כמדומה את ההיגיון של הפרויקט הזה עד גבולו, הייתה זו מן הסתם האידיאולוגיה האוניברסליסטית הזאת שגם הניעה את בית ההוצאה להזמין מיצחק קצנלסון ב־1923 תרגום לעברית של ה־*Buch der Lieder* (ספר השירים) של היינה ולפרסמו. הכרך בתרגומו של קצנלסון כולל את שלושת חלקיו הראשונים של אותו רב מכר נצחי, ויחד עם תרגומו של פרישמן ל"ים הצפוני" השלים את תרגום ה־*Buch der Lieder* כולו - מבצע שתרגום היינה לעברית לא ידע כמותו עוד עשרות שנים. קצנלסון הקדים לתרגומים פנייה מחורזת אל המשורר, שבה הסביר שהוא לא נועד לתרגם את מילותיו של מישהו אחר, שהרי הוא עצמו משורר. אף על פי כן, כתב, הוא התמסר למשימה זו:

לא בעבור שמשורר אתה גדול, המשורר והחולם! / ולא משום שיהודי אתה, יהודי בלבך ובפריך, / גם לא מפני זה שמך שיצא לך בעולם - / תרגמתך. / [...] / אך אתה אהבת... [...] / בשל אהבה זה ללא־רחמים, הו אוהב גאוני, / בת־צער־העולם, מצאת בספרך ניב לה - / שתף נעשיתי לשירך, גם עֲצָבִיגוֹנִי / בו נבלע.¹⁷

כפי שהודה קצנלסון בסוף הקדמתו, הזדהותו עם המשורר שאת שיריו תרגם עוררה בו רגש עז כלפי ספרו של היינה, עז מכפי שחש כלפי שיריו שלו שפורסמו. כשהוא עובר על יריעות ההגהה ומעיין בשירים הוא מספר בהשתוממות: "איני זוכר שתרגמתי [...] האמנם תרגמתי? מתי? הן שירי הם".¹⁸ הדילמה באה על פתרונה ממש בשורות האחרונות של ההקדמה, משחזר לדימוי של ביאליק בדבר פדיון השבויים, שקצנלסון העצימו באמצעות הצגתו כדרמה משפחתית: "השירים הללו - שר אותם הינה, ואולם במקצת שרתי אותם גם־אני. הנני כאותו אדם שיצא לפדות שבויים שנשבו לבין עכו"ם; לאחר שפדה אותם והביאם לארצו ולמולדתו, הסתכל בפניהם - והנה בניו הם".¹⁹

לשון אחר, דווקא תרגום היינה, מכל המשוררים, ודווקא לעברית, מכל השפות, יצר זיקה דחוסה ואינטימית במיוחד בין המחבר למתרגמו בהעמידו את סוגיית המחברות בסימן שאלה וברוממו את התרגום לכלל מחברות משותפת. ואם ראה קצנלסון את עצמו כמחבר שותף של השירים, הרי במובן מסוים הוא גם הפך את היינה למחבר עברי. והוא אינו האחרון במתרגמי היינה שעשה כן.

יש לציין שנוכחותו של היינה בעיתונות ובספרות העבריות חורגת הרבה אל מעבר לתרגומים אלה ואחרים. כפי שמרמזת הצהרתו של ביאליק, שָׁמַעַן של המחלוקות הגרמניות שניטשו סביב האנדרטה הגיע לדוברי העברית ולכותביה. מחברים עבריים מיקמו עצמם בטווח שלם של מפות

¹⁶ מוס (לעיל הערה 8), עמ' 206.

¹⁷ היינריך היינה, ספר השירים, מגרמנית יצחק קצנלסון, ורשה: שטיבל, 1923, עמ' v-vii.

¹⁸ שם, עמ' xxvii.

¹⁹ שם, עמ' xxviii.

אידיאולוגיות באמצעות דיווחיהם על המחלוקות הללו, שהחלו בשנות השמונים של המאה התשע־עשרה. לדידם של קוראי העברית, התנצרותו של היינה נותרה ככתם על המוניטין שלו, כתם שהסבירו אותו כמשוגת נעורים (אגב הדגשת חזרתו לכאורה ליהדות לקראת סוף חייו) או ככורח חומרי.²⁰ גם שפתו הגרמנית לא הייתה חפה מבעיות בעיני מעריציו דוברי העברית של היינה. המעמד הכמעט קנוני אשר משורר שבמובן מסוים היה אחד משלהם זכה לו בשפת הספרות והפילוסופיה - הגרמנית - היה מקור אפשרי לגאווה. אולם אותה גאווה גם איימה לכרסם בחשיבותה של החייאת העברית כשפה הלאומית היהודית. מאמרו הארוך של שמעון ברנפלד, "אח רחוק", שפורסם בהשלה ב־1898 (בתקופה שבה שימש אחד העם עורכו הראשי של כתב העת) כמסה פרשנית על חגיגות המאה להולדת היינה ב־1897, מגלם את הדילמה בניסיונו להגיע לאיזון מושלם של קבלה ודחייה. לאחר שהוא דוחה הן את ההתקפות האנטישמיות על הצבת האנדרטה להיינה הן את הטיועונים הפילושמיים בעדה כלא מאוזנים בה במידה, הוא מאבחן את הטרגדיה של היינה כמקרה של מי שנולד לא במקומו וקודם זמנו. אלמלא נולד קודם שההשכלה היהודית הגיעה לשלב מספק בהתפתחותה עשוי היה להפוך משורר עברי דגול. מכאן ממשיך ברנפלד וקובע באורח אנכרוניסטי: "הינריך הינה היה יהודי 'לאומי' במובן הרגיל בימינו. את דת ישראל עזב, אם כי חש רגש נוחם בלב; אבל בהנחמו על מעשה זה, לא על עסקי הדת היה מתחרט, כי אם באשר חש בלב, כי על ידי זה יצא מגדר הלאום הישראלי. לכן שקד מהעת ההיא והלאה להביע חבתו לישראל יותר ויותר".²¹ אבל בסיכומו של דבר הערכתו שלילית: אין מקום להיינה בתולדות עמנו, הוא מסיק, אין הוא אלא "צל עובר" שנולד מוקדם מכדי שיהיה חלק מן התחייה הלאומית, בן שאבד לשפה הגרמנית.²²

בתגובתו לאנטישמיות המשתלחת ששלטה לעתים קרובות בשיח של מחלוקות היינה בגרמניה יוצר ברנפלד רושם של הרהור זהיר. הצדדים לפולמוס הראשון על היינה בתוך הספרות העברית עצמה לא היו שקולים כל כך. את הוויכוח, שניטש במחצית השנייה של שנות התשעים של המאה התשע־עשרה, הצית פרסומו ב־1893 של קובץ שירי האהבה העבריים של "ל פרץ, העוגב. הוויכוח התמקד בשתי שאלות לא קשורות לכאורה: האשמות בגנבה ספרותית מצד אחד, ומקומה של שירת האהבה במסורת היהודית מצד אחר. פרישמן היה הבולט במתייחסים לשאלה הראשונה שעה שתקף בארסיות את פרץ באחד ממכתביו על הספרות והאשימו בגנבה ספרותית מהיינה. המכתבים כולם נדרשים לבעיית המקוריות בספרות העברית בת הזמן ולהבחנה הדקה בין מחברים המושפעים באורח פורה מספרות המערב לבין אלה החוצים את גבול הלגיטימי וגולשים לשאלות ואפילו לגנבה ספרותית. דמותו של פרישמן עצמו כמבקר ומחנך, שאיגרותיו ממוענות כולן

²⁰ קריאה זו של המרת הדת של היינה שגורה ביותר, אבל במקום להפנות את הקוראים לרשימה ארוכה של מראי מקום (הזמינה בביבליוגרפיה של לחובר שהוזכרה לעיל בהערה 10) ברצוני להסב את תשומת לבם לדוגמה מעניינת אחת: הערותיו של שמחה בן־ציון על "הויכוח" מתוך הרומנסו בתרגומו. ראו שמחה בן־ציון, "הויכוח", הדאר 23 (1925), עמ' 636. בן־ציון טורח הרבה להדגיש שהיינה מעדיף את הרב על פני הכומר שעמו הוא מתפלמס ומשתדל להפריך את הרעיון שהיינה מביע את דעתו שלו כאשר הוא מעניק למלכה את זכות המילה האחרונה. ארחיב יותר את הדיבור על בן־ציון כמתרגם בהמשך המאמר.

²¹ שמעון ברנפלד, "אח רחוק: הינריך הינה, למלאת מאה שנה להולדתו", השלה ג (1898), עמ' 218.

²² שם, עמ' 320.

ל"ידידתי", נתעצבה על פי מודל שעיצב היינה ב'*Ideen. Das Buch Le Grand* (אידיאות. ספר לה גראן).²³ אבל פרישמן טרח להרחיק את עצמו (ואת ש"י אברמוביץ, למשל, שאותו השווה באהדה לטורגנייב), מן הפליאטורים גרידא, שגינה במכתביו. מחברים לא אותנטיים אלה איימו לטענתו לקעקע את כל מפעל הספרות העברית המודרנית. תחושת סכנה זו קיננה בעומק השקפת עולמו של פרישמן - הוא האמין שהספרות העברית מאבדת במהירות את קהלה מאחר שאינה משכילה להפוך לספרות אירופית. אבל חיקוי מחברים אירופים כאדגר אלן פו, פול ורלן או שנדור פטופי, התעקש פרישמן, אינו הדרך הראויה. והצורה הבזויה ביותר של גנבה ספרותית הייתה לדעתו החיקוי העברי של היינה. "כן ידידתי", פנה למכותבת מכתביו, ואמר:

לא טעות סופר לפניך בזה, כי אני באמת קראתי עתה בשם הינה. האם תתפלאי ידידתי הנעימה? האם לא תביני איך יועיל עוד איש לעשות כדבר הזה? האם תאמרי בנפשך עד כמה מן החוצפה אשר דרושה לאיש אשר יבוא לחקות גם את הינה בשעה שעליו לדעת, כי בימים האלה גם הילד המוטל עוד בערש כבר יודע את המשורר הזה בעל פה, והרי הוא כאילו גנב איש אשה מחיק בעלה ומביא אותה לבעלה זה בעצמו למכרה? ואולם הדבר הזה אמת הוא! הינה הוא העצם בגרונו של כל משוררנו יחידו, בהינה יבואו ובהינה יצאו, בהינה ישכבו ובהינה יקומו, ואני עוד אמצא לי חזון למועד להעביר לפניך את משפט המעשים אשר נעשו בספרותינו עם הינה זה. על כל צרה שלא תבוא תמצאי אצל סופרינו את הינה. אכן מחלת הדור היא!²⁴

במקום השבוי שיש לפדותו, כפי שתיאר ביאליק, פרישמן ראה את היינה כאישה חטופה שהדרישה לפדותה מגוחכת. שאלת התרגום העברי של היינה, שבו יעסוק גם פרישמן עצמו, אינה נשאלת פה, ונדמה שהיא פתורה מראש. אין צורך להבהיר באיזו שפה מדקלם "הילד המוטל עוד בערש" את מילות המשורר, והבעיה איננה שיש לזכור את היינה, כפי שיקרא ביאליק בנאומו, אלא שהיינה זכור טוב מדי.

אולם הערתו האירונית ביותר של פרישמן על נושא הגנבה הספרותית מופיעה בשלב מוקדם במכתביו, כאשר הוא מצטט במישרין את המשורר הכה מוכר ועם זאת הכה שנוי במחלוקת. לשם כך הוא בוחר באחד השירים מתוך "האינטרצו הלירי", "Ein Juengling liebt ein Maedchen" (שהולחן, בין היתר, בידי שומאן). פרישמן מביא את שורותיו האחרונות של השיר במקור הגרמני כתוב באותיות עבריות, כלומר, בתעתיק גרמני-יהודי. שורות אלה מצביעות על כך שהאהבה לעולם היא חוויה ישנה וחדשה, ובמובן מסוים הן חותרות תחת עצם רעיון הגנבה הספרותית: "עס איזט איינע אלטע געשיכטע אונד בלייבט דוך איממער ניי, אונד וועם זיא יוסט פאססיערט, דעם בריכט דאס הערץ אנטצוויי".²⁵ למרבה העניין, הד לאותה שורה נמצא בחילופי הדברים בין משה לייב

²³ למעשה, בתשובתו המתלהמת האשים גרשם באדר הכהן את פרישמן עצמו בגנבה ספרותית והציג רשימה של יצירותיו החקייניות לכאורה שנגזרו מהיינה וממחברים אחרים. יתר על כן, הכהן טען שהתהדרותו של פרישמן בהיכרות מקרוב של שירת היינה, היכרות שאפשרה לו לזהות את השפעתה על פרץ, קרתנית וקטנונית. ראו גרשם באדר הכהן, "באזני אשה", גלבו (לעיל הערה 6), עמ' 50-51.

²⁴ דוד פרישמן, מכתבים על דבר הספרות, ורשה וניו יורק: [חמו"ל], תרצ"ט, עמ' 50-51.

²⁵ שם, עמ' 13. תרגום השורה: "זהו סיפור ישן נושן ובכל זאת נותר תמיד חדש, ומי שאותו הדבר בדיוק לו אירע, לבו לשניים נקרע".

ליליינבלום ליוסף קלזנר - שניים מן הקולות הרשמיים הבולטים ביותר של רפובליקת הספרות העברית בתפר שבין המאות התשע־עשרה והעשרים. דבריהם לא התמקדו באוטנטיות קולו של פרץ אלא במידת הלימותו של הנושא המרכזי של אוסף השירים הנתון למחלוקת - האהבה.²⁶

בהתקפתו על פרץ ועל משוררי אהבה עבריים אחרים הציג ליליינבלום שני טיעונים השרויים כמדומה במתח הדדי: מחד גיסא, לספרות העברית חסר הבסיס הימי־ביניימי של שירת האהבה האירופית. לדעתו, שירת האהבה של "היינע ואחרים בשפות העולם" מושרשת במסורות החצרניות של ימי הביניים, המספקות לה "יסוד נכון". "אנחנו", לעומת זאת, "שלא היה בחיינו יסוד כזה, אין לנו גם יתד לתלות עליה שירים כאלה".²⁷ ליליינבלום לא התעכב על מעמדו של היינע כיהודי במסגרת מסורת זו ואף לא העלה את הנושא הקשור של יחסו הדו־ערכי לימי הביניים.²⁸ אף על פי כן, דומה ששאלות אלה עולות במובלע כאשר ליליינבלום מצטט (בגרמנית) משפט קצר אחד משירו של היינע - "Es ist eine alte Geschichte", "זהו סיפור ישן־נושן" - לאישוש הטיעון ההפוך בחלק השני של מאמרו.

מאיך גיסא, ליליינבלום טוען ששורשיה האמתיים של שירת האהבה אינם נעוצים בימי הביניים האירופיים אלא בתנ"ך. כך למשל במסירותו של יעקב לרחל ובשירה הגדולה של שיר השירים. אכן סיפור ישן נושן וסיפור שבעיני ליליינבלום השראתו אינה זמינה לכותבי העברית בני הזמן. אבל כפי שהזכיר לקורא קלזנר בתשובתו, ליליינבלום ציטט רק את הרישא של השורה. כמו נישא על כנפי נעימתו המפורסמת של שומאן הוסיף קלזנר: "und bleibt doch immer neu", "ובכל זאת נותר תמיד חדש" - וטען בתוקף שהאהבה היא נושא אוניברסלי, נושא שבני כל התרבויות וכל הגזעים יכולים לכתוב עליו ולהזדהות עמו.²⁹ לדידו של קלזנר, שירת האהבה של פרץ היא עדות חיה לאוניברסליות הזאת. יתרה מזו, היא מעידה שהשפה העברית מסוגלת לייצר שירה "אירופית" אמיתית, שירה שלא הייתה מביישת את היינע עצמו.

דומה שלא במקרה חילופי הדברים כולם חוזרים שוב ושוב ל־Lied אחד, מטעמים ושבים ומטעמים את המילים "Es ist eine alte Geschichte" בגרמנית ובתעתיק עברי. תועלתו של שיר קצר זה מתחוויר אולי ביתר שאת אם מעיינים בחלקו הראשון, שאיש מן הפרשנים אינו מצטט: "צעיר אוהב נערה / אך היא באחר בחרה". שני הבתים הראשונים ממשיכים לתאר נרטיב

²⁶ בהערותיו על המחלוקת מתמקד חנא שמרוק בפרישמן ובקלזנר כראשי דבריה ופוסח על ליליינבלום. מעניין ששמרוק אינו מזכיר את היינע כנקודת התייחסות בדיון על הגנבה הספרותית, ותחת זאת דן בהשפעת הסימבוליזם הצרפתי והניאורומנטיקה הפולנית ובמתחים בין תפיסה אוניברסלית של הספרות העברית והיידית, המאפשרת שאילות חופשיות מתרבות לא יהודית, לבין הדאגה בגין מגבלות שתי השפות הללו. שמרוק טוען בתוקף שפרישמן שגה לחלוטין בהבנת פרץ, בעוד שקלזנר פנה לכיוון הנכון ובכל זאת לא הבין את מורכבות עמדתו של פרץ. ראו חנא שמרוק, *פרצעס יאוש ויוזע: אינטערפרעטאציע פון י.ל. פרצעס - ביי נאכט אויפן אלטן מארק און קריטישע אויסגאבע פון דער דראמע, ניו יורק: יידישער וויסנשאפטלעכער אינסטיטוט־יווא, 1971, עמ' 4-8.*

²⁷ משה לייב ליליינבלום, "דברי זמר", *לוח אחיאסף ה' (1897)*, עמ' 20.

²⁸ הנושא נדון בהרחבה אצל Klaus Briegleb, *Bei den Wassern Babels: Heinrich Heine, juedischer Schriftsteller in der Moderne*, Munich: DTV, 1997

²⁹ יוסף קלזנר, "שירי אהבה", *האשכול א' (1898)*, עמ' 55.

של איי-הבנה, בגידה ואכזבה הדדיות ההורסות את שני הצדדים. אם בלב הדין על אודות השלכות החיקויים והעיבודים של שירת האהבה של היינה בשפה העברית עומדת השאיפה המשותפת לפרישמן ולקלוזנר שהספרות העברית תהפוך אירופית, הרי נושא האהבה הנכזבת מטיל כמדומה צל אמביוולנטי על אותו מפעל. דומה שהציטוט מרמז לכך שמחברים עבריים אינם יכולים אלא להיכסף למצוא לעצמם מקום בספרות הספרות האירופית, מקום שאליו לא יגיעו לעולם, כמו הצעיר חולה האהבה בשיר.³⁰

בנאומו מ-1913 ובמאמרו, ביאליק אינו מצטרף למקהלה ואינו מצטט את השיר. אולם מחוות מיקומו של היינה - שהוא מתאר כזכור כשבוי אשר יש לפדותו - בתוך "הספר העברי" שהוא מתכנן מרמזת לכך שביאליק הופך את היוצרות בוויכוח הזה. היינה כבר אינו כלי - לגיטימי או לא כל כך לגיטימי, תלוי בעמדת המבקר - שבאמצעותו מפלסת הספרות העברית את דרכה לאירופה. להפך, הוא דוחה מכול וכול את חבל הארץ האירופי שעל אדמתו מבקשים מעריצי המשורר להקים לו אנדרטה ("בשום פנים לא הייתי פודה את פסל מצבתו המפורסמת של הינה", הוא כותב, ומוסיף: "תהא נא מצבה מטולטלת זו סמל מוחשי לנשמת בן ישראל ונדודיה הרבים") ומעדיף תחתיו מרחב של קנון עברי וספר עברי המשלב בתוכו "בנים אבודים" כהיינה ושפינוזה. מטעמים רבים, מקומו של היינה באותו קנון ובטריטוריה הלאומית היהודית שלבשה צורה במאה העשרים נותר בעיית בעשרות השנים הבאות.

הצל הנאצי

בתחילת מרץ 1936 הקדיש היומן דבר את עמוד השער של מדור הספרות שלו לציין שמונים שנה למות היינה. במרכז העמוד נדפס שירו של ריכרד דהמל "מצבת זכרון להינה" (שנכתב ב-1895 במחאה על ההתנגדות האנטישמית להקמת האנדרטה בגרמניה) בתרגום לעברית. ברשימה שליוותה את התרגום תיארה לאה גולדברג את היינה כדמות עתירת פרדוקסים השייכת ואף אינה שייכת לתרבות האירופית. התיאור מתאים גם לגולדברג עצמה, שהמשיכה להתעניין עניין רב בתרבות האירופית בכלל והגרמנית בפרט אפילו אחרי שנאלצה לעזוב את גרמניה. היינה שימש אפוא מדיום שבאמצעותו אבחנה גולדברג את היחס האמביוולנטי לתרבות האירופית שנתרה מאחור.³¹

מהדורת 1938 של התרגום ל-"Deutschland ein Wintermärchen", שראה אור לאחר מות מתרגמו, שמחה בן-ציון, תחת הכותרת ארץ אשכנז: הגדה של סתו, היא דוגמה מאלפת נוספת

³⁰ בקריאה זו של השימוש שעשו מבקרים עבריים בשיר אפשר למצוא הד לקריאות של שירי האהבה של היינה, ובמיוחד השירים על אהבה נכזבת, כאלגוריות לאכזבתו מן ההתבוללות בתרבות הגרמנית הנוצרית. ראו Itta Shedletzky, "Niemals von juedische Verhaeltnissen sprechen: Zum juedische Subtext in Heines Ideen-Das Buch Le Grand," in Klaus Biregleb and Itta Shedletzky (eds.), *Das Jerusalemer Heine-Symposium: Gedachtnis, Mythos, Modernitaet*, Hamburg: Doelling und Galitz, 2001, pp. 46-65

³¹ את יחסה זה של גולדברג לתרבות האירופית מתאר גדעון טיקוצקי בספרו האור בשולי הענן: היכרות מחודשת עם יצירתה וחייה של לאה גולדברג, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2011.

לדרכים שבהן שימשו היינה וכתבתו אמצעי להבעת מורת רוח מן ההתפתחויות הפוליטיות בגרמניה. התרגום הופיע בצירוף הערות מקדימות ופרשנות נרחבת פרי עטו של דב שטוק, שלימים עברת את שם משפחתו לסדן, ולווה באיורים מעשה ידי בנו של המתרגם, הצייר נחום גוטמן. אחרית הדבר נפתחת באזכור מאמרו המפורסם של ביאליק על הספר העברי. סדן מצטט את הקטע שניתחתי קודם וקובע שהמשימה שביאליק התווה בו - פדיון היינה השבוי מכלא השפה הגרמנית - לא מולאה. התרגומים הרבים שפורסמו, הוא פוסק, אינם משקפים את גדולת המשורר. בן-ציון, הוא מוסיף בנימה פושרת משהו, הוא מן השקדנים בין אלה שניסו לתרגמו, "ועם זאת יתעלם משורת האמת מי שיבקש לומר, כי כיבוש שנכבש כאן היינה הוא כיבוש מלא וממצה, שאינו מניח לאחרי תביעות בלא סיפוק"³². חוות דעת זו מתייחסת לניסיונות התרגום הקודמים של בן-ציון: תרגומו שראו אור ב-1922 בספר צלילים (קובץ של שירי היינה לבני הנעורים) וכמה תרגומים קצרים שנדפסו בעיתונים ובכתבי עת לספרות.

כאשר הוא מגיע לתרגום "Deutschland ein Wintermärchen", אשר לו מוקדש עיקר הדברים, נעשית נימת דבריו של סדן אוהדת יותר. להמחשת הצלחת המתרגם הוא מציג בחלק השני, הארוך יותר, של אחרית הדבר שלו דוגמאות לרוב לאסטרטגיות השונות שנקט בן-ציון כדי לשמר את המשקל השירי של היינה. לשם כך הוא עוקב אחר ההבדלים המגוונים שיוצרת מלאכת התרגום: מקומות שבהם חייבת העברית להכביר מילים יותר מאשר הגרמנית ולהפך, או מקומות שבהם מוחלפים אזכוריו הגרמניים והקתוליים של היינה בשפה מקראית או תלמודית ואפילו ברמיזות לשירת ביאליק. פרשנותו של סדן עוטה צורה של רשימת מצאי, אבל מה שהוא עושה מורכב יותר. למעשה, התרגיל הזה מעלה את השאלה באיזו מידה העברית והגרמנית בנות השוואה. קיום שתי השפות בכפיפה אחת נגזר כמדומה מעצם המונחים המגדירים את המשימה שהפרשן קיבל על עצמו. סדן עוקב אחר ההפרזות והחסרונות הכרוכים במלאכת התרגום, אבל הנחתו היא שקוראיו יכולים לראות בו בזמן את הגרמנית ואת העברית ולפיכך מסוגלים להעריך את התרגום. שתי השפות מופיעות יחדיו על הדף. הגרמנית אמנם "מתורגמת" לתעתיק עברי, אבל בכל זאת היא מזמנת אל הטקסט של סדן קורא היכול להבינה. לשון אחר, הוא מניח שרבים מקוראיו מבינים את שתי השפות ובמובן זה מגלמים את הדו-קיום ביניהן ואף אינם זקוקים לתרגום כדי לקרוא את השיר. מטרת התרגום אפוא היא לפדות את השבוי ולצרפו, כבן הלאום היהודי, למעגל השפה הלאומית.

המקרה של סדן איננו, כמובן, דוגמה מבודדת לתענוק לעברית של הגרמנית המודרנית של היינה. כשפה גרמנית הנכתבת אותיות עבריות היא מזכירה חזותית את היידיש, אולם עגתו של סדן היא בעצם צורה של Judendeutsch (גרמנית יהודית), שהדוגמה המפורסמת ביותר שלה בדפוס היא התרגום לגרמנית של החומש של משה מנדלסון, שנדפס באותיות עבריות כדי שיהודים שאינם דוברי גרמנית יוכלו לקרוא ולנצל כעזר הוראה אפשרי ללימוד השפה הגרמנית. יהודים גרמנים הרבו להשתמש בגרמנית יהודית לאורך המאה התשע-עשרה (זו למשל הייתה שפת התכתובת העדיפה של בני משפחת רוטשילד במשך עשרות שנים). כפי שראינו, מבקרים כמו פרישמן נהגו להשתמש בתעתיק זה בצטטם סופרים גרמנים כגון היינה. אולם בזמן שסדן השתמש בה לאותה

³² היינריך היינה, ארץ אשכנז, הגדה של סתו, מגרמנית שמחה בן-ציון, תל אביב: דביר, 1938, עמ' קנח.

מטרה ב־1938, הגרמנית-היהודית כבר לא הייתה עוד בשימוש נרחב. בקרב הציונים היא הוחלפה בעברית, ואילו מרבית היהודים הגרמנים עברו לשימוש מלא בגרמנית תקנית. אכן, אף הנוהג של ציטוט סופרים גרמנים בתוך טקסטים בעברית פינה מקום בדרך כלל לשימוש בגרמנית תקנית הכתובה אותיות רומיות. בחירתו של סדן להחיות את הנוהג קשורה קשר הדוק לכמה מבחירותיו של בן־ציון כמתרגם והיא מאירה את האופן שבו תפסו השניים את השלכות תרגומו של היינה לעברית בעת ההיא.

אחת הבחירות הללו, שסדן אינו מרחיב עליה את הדיבור, היא העדפתו של בן־ציון לתרגם את "Deutschland" שבכותרתו של היינה ל"אשכנז" - ההגדרה העברית המסורתית של מרחב התרבות דוברת הגרמנית במרכז אירופה - במקום לכינוי הגיאופוליטי העדכני יותר: "גרמניה". גבולות הישות שהיינה כינה Deutschland כשכתב את הפואמה באמצע שנות הארבעים של המאה התשע־עשרה, עשורים קודם שהוקמה הקיסרות הגרמנית, רחוקים מלהיות מוגדרים באופן חד־משמעי. בדומה, גם הכינוי "אשכנז" הוא נזיל במובהק, וחל גם על האזור דובר הגרמנית במרכז אירופה וגם על היהודים הדבקים ב"מסורת אשכנז". כלומר, יש לו משמעויות פני־יהודיות וחוץ־יהודיות בעת ובעונה אחת. כאשר פורסמה גרסתו העברית של השיר בשנות השלושים של המאה הקודמת, "אשכנז" עדיין היה אזכור מובן של גרמניה. אבל מצב זה עתיד היה להשתנות עד מהרה, ו"גרמניה" ונגזרותיה נעשו לשמות העבריים היחידים של ישויות פוליטיות שונות שהתייבה Deutschland ונגזרותיה הופיעו בשמותיהן (כגון הקיסרות הגרמנית או הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית). כל זה מעניק צבע מיוחד להחלטת המתרגם למקם את שירו של היינה ב"אשכנז".

בן־ציון מת ב־1932, טרם עליית הנאצים לשלטון וקודם שארץ אשכנז בתרגומו לעברית ראה אור. אבל בשעה שסדן וגוטמן עבדו יחד על הפרסום ב־1938 נתכוננה בתפיסתם זיקה ברורה בין Deutschland של היינה לגרמניה הנאצית. בהערותיו מצטט סדן את דברי היינה על שאיפות ההתפשטות הטריטוריאלית של הלאומנים הגרמנים, וקובע: "הפואמה המצויינת הזו של משורר גדול ממוצא עמנו שבק באהבה בארץ אשכנז והמתארת, דרך ביקורת שנונה, נרגשת ורבת־כאב, רקע אפל ומבעית, עלולה להחרידנו ביותר מתוך שגם אנו בימינו, ימי החשכה בגרמניה, כאילו רואים לפנינו את המשכו".³³

מעברו של סדן מ"אשכנז" ל"גרמניה" והזיקה שהוא כונן בין השיר למצב הפוליטי של אותו זמן בגרמניה מתאששים ברוב עוצמה באירוי של גוטמן לספר. הכריכה בעיצובו מציגה את הנשר הפרוסי האוחז בטופרי רגלו האחת בחרב ובטופרי רגלו האחרת בצלב קרס. צלב הקרס מופיע שוב ושוב ברבים מהאירורים. באחד מהם נראה חייל המתרחק משלט הגיבורים הפרוסי לעבר צלב קרס כשהמילים "לפנים" ו"כיום" מבהירות את טיב תנועתו בזמן. במקום אחר צייר גוטמן דמות המבעירה ערמה גדולה של ספרים, ובאירור האחרון בספר - קבוצת אנשים מניפי דגלים שעל הראשון שבהם מתנוססת המילה "חפש" צועדת מעל תל שתחתיו קבורים צלב קרס, גולגולת והנשר הפרוסי. אירוי של גוטמן מציעים תרגום חלופי - אם נרחיב את המונח - לתרגום הלשוני של אביו. הם מדגישים את המרחק בין קורא העברית לשפה הגרמנית מצד אחד, ואת הזהות העכשווית המתקיימת בין השפה הגרמנית לרדיפת היהודים מצד אחר. דבר זה הופך את השיר,

במובן מסוים, לשיר שאינו בר תרגום. בד בבד, האיורים פונים דווקא אל שיריו של היינה ואל שפתו הגרמנית כדי להבין את התפנית האלימה שעברו הגרמנים ולבקר. הספר גם מציע אפוא היסטוריה חלופית למיתוסי המוצא הנאציים ולרטוריקת הרייך בן אלף השנים.³⁴

דינמיקה דומה עולה מן השימוש שעושה נתן אלתרמן בדמותה של לורליי - הסירנית המיתית של נהר הריין שהיינה תיאר באחד מן המפורסמים בשירי ה־*Buch der Lieder* - בשניים משירי הטור השביעי. הלורליי הפכה דוגמה מובהקת לניסיונם האבסורדי והבלתי אפשרי של הנאצים למגר מתוך התרבות הגרמנית את האלמנט היהודי, שכן הם המשיכו לשיר את השיר האהוב בלחנו הידועים ולהדפיסו באתולוגיות של שירה גרמנית, אם כי שם המחבר שונה ל"אנונימוס" ולעתים אף ל"בלתי ידוע מאז 1932".³⁵ אלתרמן פרסם את ה"לורליי" הראשון שלו ב־1942 בתגובה להגעת הצבא הנאצי אל נהר הדון. השיר נע הלוך ושוב בין הגרמנית של היינה לעברית של אלתרמן ושזור זה בזה שני חזונות אפלים אך שונים בתכלית: הדימוי הרומנטי של דמות נשית מפתה ובד בבד מאיימת המופיעה בשירו של היינה מצד אחד, ותפיסתו של אלתרמן את האלימות ואת הסכנה המגולמות בהתקדמות הנאצית מזרחה מן הצד האחר. אלתרמן יוצר פרודיה גרוטסקית של לורליי בדמות הפיהרר הנאצי הקם על סלע הנשקף אל הנהר. השיר עושה פרפרזה על היינה אגב תענוק עברי של הגרמנית שלו: "אַר קַמט זײַנָה גולדֶן הָרָה / מיט אַיַנֶם גולדֶןָה קֶם" ("הוא מסרק את שערותיו במסרק זהב"). הוא מתאר את החיילים ההורגים ומתים בשמה של דמות מפתה אך מסוכנת זו בזמן ש"רוהיג פֿליֶסט דֶר רֶיך" ("הריין זורם בנחת"). תיאורו מגיע לשיאו בחזון האלימות האפוקליפטית שתביא את המלחמה הזאת אל סופה, ומסתיים במילותיו של היינה: "אונד דֶס הֶט מיט אַיֶהֶם זינגן / די לורלי גֶטן" ("ואת זאת עשתה הלורליי בשירתה").³⁶ אלתרמן, כמו סדן, מסתמך על המסורת של כתיבת ה־*Judendeutsch*, היינו תענוק גרמנית תקנית באותיות עבריות. בחירתו של אלתרמן לתעתק את מילותיו הגרמניות של היינה מעל דפי עיתון יומי עברי ב־1942 מרתקת, במיוחד לאור השינוי שהתחולל בגישתו כלפי השפה הזאת בעצם ימי המלחמה ולאחר שהגיעה לסופה.

אלתרמן חזר ללורליי בשיר שפרסם בספטמבר 1944, משנפוצו בארץ ישראל המנדטורית הידיעות על הגעת החיילים האמריקנים אל נהר הריין. השיר המאוחר יותר הזה, "שחרורה של לורליי", מדוד יותר בנימתו. השפה הגרמנית מוגבלת בו לציטוטים קצרים, ודומה שהמשורר מעיין בהשלכות התרבותיות של שנות האלימות:

כוכבים ממרום / השקיפו הֶיֶנָה. / נֶפְצָו בערים / פסליו של הֶיֶנָה, / ולורלי קמה,
/ ובצעד טופף / יצאה מן הספר / לקול המתופף. / והעיר מדורות / של ספרים

³⁴ משמעות בחירותיו של גוטמן כמאייר מתחורות מתוך ההשוואה לאיוריו המוקדמים יותר לספר אחר של שירי היינה בתרגום אביו, איורים מופשטים הרבה יותר וחפים מהתייחסות כלשהי לענייני דיומא פוליטיים. ראו הינריך הינה, צלילים: משירי הינריך הינה, ירושלים וברלין: מוריה ודביר, 1923.

³⁵ Susan Youens, *Heinrich Heine and the Lied*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, p. xx

³⁶ השיר פורסם לראשונה בהארץ ביום 17 ביולי 1942. הוא הודפס מחדש, עם הלורליי השני של אלתרמן, אצל אשר רייך, "השוואת תרגומים: חמש גרסאות עבריות ל'לורליי' ושני עיבודים מאת נתן אלתרמן", יהודה אילוני (עורך), הינריך היינה: קובץ מאמרים על יצירתו, תל אביב: [חמו"ל], 2001.

הבעירה / ורקדה לורלי / על חבית של בירה. / צעקה והריעה / "פֶּרְקָה" ו"ניִדְר" /
 זרקה אל הלהב / את בּוֹךְ לִידְךָ / ואחר שנשרף / זה הספר באש / היא עלתה
 על רכבִי / הצבא הכובש / כי לפני הקצינים / שענו והמיתו / דהרו הולקיריות / הלך
 המיתוס... / ובנסוע הרכב / על מת ועל חי / על פני הִיָּנָה עברה / העלמה לורלי /
 ותכון אליו אש / ויפול אל הקיר / ...בן חלוף המשורר / אך נצחי הוא השיר.³⁷

מבחינת אלתרמן, המסקנות היו ברורות. כפי שמספרת זיוה שמיר, הוא סילק את כל ספרי הגרמנית מספרייתו - למעט ספריו של היינה - והשליך את עבודות התרגום המוקדמות יותר שלו מן השפה הזאת.³⁸

רחוב היינריך היינה

השלב הישראלי בקריירה העברית של היינה נחנך בקובץ התרגומים של אביגדור המאירי, שראה אור תחת הכותרת נעימות עבריות בדצמבר 1947. בכותרת שבחר המאירי יש כדי להטעות, שכן הספר מכיל מבחר שירים שהיינה כתב לאורך הקריירה שלו ולא רק שירים מן האוסף המאוחר *Romanzero*, שאחד מחלקיו אכן קרוי *Hebräischen Melodien*. המאירי הצדיק את בחירתו בהדגישו שבחר את "שיריו הישראליים" של היינה. לפיכך הוא בחר שירים שלכאורה אינם יהודיים (דוגמת "Für die Mouche" - "אל המוש"), ועם זאת, לדעתו, הם ישראליים מובהקים באופן כלשהו; ולעומת זאת הוא פסח על שירים אחרים (דוגמת "Gedächtnisfeier" - "טקס אזכרה"), מחלק הקינות של *Romanzero*, שבו חוזה היינה שלאחר מותו לא ישירו מיסה או יאמרו קדיש על קברו), שלהערכתו אינם ישראליים באופיים אף שהם מתייחסים במפורש לזהותו היהודית של היינה. על כן, למרות העובדה שהבחנה בין שירים ישראליים ללא ישראליים נותרת לא מוסברת, אמות המידה המוצהרות של הספר מעידות במישרין על הלאמת העברית כשפה הישראלית. המנגינות ה"עבריות" של היינה ראויות אפוא סוף סוף להיכנס לשפה העברית, אם כי, כפי שנראה, להיתר כניסה זה קמו גם מתנגדים.

כמו בתרגומים מוקדמים יותר של היינה לעברית, גם המאירי הקדים לספר הערות המצביעות על מה שמוטל לדעתו על כף המאזניים במפעלו זה. הוא מתחיל את הקדמתו באנקדוטה מן הקונגרס הציוני שנערך בווינה ב-1913. כזכור, בקונגרס זה התנצחו פרישמן וביאליק על סדרי העדיפויות העומדות על הפרק: לתמוך בכותבים צעירים כדי שיוכלו ליצור יצירות חדשות וגדולות בעברית, או לחלופין לערוך ליקוטי ספרות ולפרסם אוצרות קיימים של הספרות העברית והיהודית, ואגב כך להופכם זמינים לציבור רחב ולאפשר להם להעשיר את הספרות העברית החדשה המתגבשת. בטיעונו בעד לקט כזה - "הספר העברי" כפי שהוא מכנה אותו - קרא ביאליק למאזיניו ולקוראיו לזכור את היינה ולפדותו משביו באמצעות תרגומו לעברית.

³⁷ השיר פורסם לראשונה בדבר ביום 22 בספטמבר 1944.

³⁸ זיוה שמיר, על עת ועל אתר: פואטיקה ופוליטיקה ביצירת אלתרמן, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1999, עמ' 44.

באנקדוטה שמספר המאירי, המחלוקת בין ביאליק לפרישמן עוטה גוון נוסף. הוא נזכר בשיחה שניהל עם פרישמן בקונגרס, אשר בה הפגין פרישמן בקיאות לא מבוטלת בספרות ההונגרית: "יש לכם אותו, מה שמו, מאדאץ', זה שכתב את 'הטראגדיה של האדם', עליך לתרגם את זה לעברית. ספר הגון. ספר עמוק. ויש לכם אותו משורר, ליריקן מובהק, מה שמו, זה, פטיפי, מהפכן גדול. עליך לתרגם אותו. בחור פראי כזה. מת צעיר..."³⁹

המאירי לא נזקק להרחיב את הדיבור ולפרש שדברים אלה מבטאים את תמיכת פרישמן ברעיון של קנון אוניברסלי של ספרות "הגונה" ו"עמוקה" שתורגם לעברית או, אם נחזור למושגיו של לורנס ונוטי, בלאומנות תרגומית. ברגע זה, הוא ממשיך בסיפור האנקדוטה שלו, נכנס ביאליק לחדר ולשמע הדברים הצטרף לשיחה ואמר, אגב חיקוי סגנונו של פרישמן: "ויש לכם אותו משורר, מה שמו, זה שכתב שירים, שמו היינה, עליך לתרגם אותו, שירים לא רעים..." 'הוא לא שלהם', אמר פרישמן כמתקן את 'טעותו' של ביאליק 'הוא גרמני'. 'גרמני, אבסטר, היינו הך', השיב ביאליק. 'גרמניה ואבסטריה הונגרית גם כן היינו הך. תרגס'נא, תרגס, בחור. נחוץ תרגום יפה. מן המקור...'..."⁴⁰

כאן מפרש המאירי חלק מהסבטקסט ומבהיר שהערתו האחרונה של ביאליק הייתה עקיצה אישית שכוונה נגד פרישמן - רמז לכך שהמתרגם הפורה נעזר אולי מעת לעת בתרגומים קיימים לרוסית. אז פונה המאירי לסכם את האנקדוטה באומרו שאף על פי שביאליק התבדח, הרמז הזה נצרב בזיכרונו. שאר ההקדמה מוקדש לתסכולים הכרוכים בתרגום שירתו הפשוטה לכאורה של היינה אגב הקפדה על המשקל ועל החריזה. כמו קצנלסון לפניו, המאירי מסנגר על חירותו האמנותית של המתרגם ובסופו של דבר תובע את הזכות העברית/ישראלית על היינה כמשורר עברי: "לא מעטים הם המקרים, שבהם התרגום עולה על המקור, פירוש - במקרה דנן: - היינה העברי הוא יותר היינאי מאשר הגרמני."⁴¹

אלא שמשמעות הערתו של ביאליק טעונה הרבה יותר מכפי שמציג אותה המאירי שעה שהוא מתאר את השיחה. אסור לשכוח שהיא התקיימה בווינה, ב-1913, ולפיכך דומה שבהפנותו אל המאירי, אזרח דובר הונגרית של האימפריה האוסטרית-הונגרית, את המילים "גרמניה ואבסטריה: הונגרית [...] היינו הך" הפגין ביאליק זלזול בוטה בקולות הלאומיים הרבים שטענו בקול גדול שהלאומים המרכיבים את האימפריה אינם "היינו הך". אולם ביאליק לא ביקש לזלזל בתנועות הלאומיות בנות הזמן אלא להצביע על כך שבעבורו ובעבור בני שיחו, כציונים וכשוחרי השפה העברית, היינה ניצב מעבר להבחנה בין הונגרים, גרמנים, צ'כים ואחרים מאחר שהיה יהודי. יתר על כן, בחילופי הדברים בין פרישמן לביאליק כפי שהמאירי זוכר אותם מהדהד הוויכוח ביניהם כפי שהוא מתועד בתעתיקי הקונגרס, אף שהוויכוח עצמו אינו מוזכר בהקדמה לתרגומים מ-1947. אם נחזור על הדברים בקיצור הרי פרישמן הביע את תקוותו שהספרות העברית תהפוך באמת ספרות אירופית ותעמוד בקנה המידה האוניברסלי של מודרניזם גבוה. בשנים הבאות תשתקף אותה תקווה בסדר היום שלו כְּעורך של הוצאת שטיבל שהזמין ופרסם תרגומים של טווח רחב של

³⁹ הינריך הינה, נעימות עבריות, מגרמנית אביגדור המאירי, תל אביב: סיני, 1948, עמ' ix.

⁴⁰ שם, עמ' ix-x.

⁴¹ שם, עמ' xii.

יצירות פרי עטם של כותבים אירופים (בין היתר תרגומו שלו ל"ים הצפון" ותרגומו של קצנלסון לשאר ה" *Buch der Lieder*). ביאליק, לעומת זאת, ניצל את ההזדמנות כדי להביע את התנגדותו הנחרצת לעמדה האוניברסליסטית, וטען בזכות ספרות עברית הנסמכת על ספרה יהודית מובהקת של כותבים קודמים, ועל הערכים ועל אמות המידה האסתטיים שהתכוון לקדם באמצעות ליקוטו של "ספר עברי". על ידי מיקומו של היינה בספר העברי אותה ביאליק על עמדתו הייחודית במחנה התרבותי-ציוני ועל נכונותו להרחיב את גבולות הקנון שלו כך שיכלול עבודות שלא נכתבו בעברית, ואפילו את כתביו של מומר. ערב הקמת המדינה השתמש המאירי באנקדוטה זו כדי למקם את תרגומו בתחומי מפעלו של ביאליק באמצעות ייצוגו של היינה כמחבר יהודי היכול סוף סוף להיעשות נאמן יותר לעצמו בתרגום לעברית. בכך הוא גם רימז לעובדה שכתוצאה מהפיכת העברית לשפת המדינה איבדה שאיפתו האוניברסליסטית של פרישמן את תוקפה.

סמוך לפרסום ספרו של המאירי החל שמואל פרלמן מפרסם בתחילת שנות הארבעים של המאה שעברה סדרה שאפתנית של תרגומי הפרוזה של היינה. בשנות החמישים עתיד פרלמן לתרגם בשיטתיות כמעט את כל גוף הפרוזה בכתיבתו של היינה - דבר שזיכה אותו בפרס טשרניחובסקי לתרגומי מופת. מפעל זה מבוסס אף הוא על ההנחה המובלעת שעם הפיכת העברית לשפת המדינה אפשר כבר לא רק לסגל את היינה לעברית אלא גם לתרגמו במלואו ובאורח שיטתי לשפה זו ולבייתו במרחב הלאומי. תרגומו של פרלמן הופיעו בסדרת ספרים בהוצאת מוסד ביאליק, סדרה שהוא עצמו היה עורכה ושהוקדשה כל כולה למילוי קריאתו של ביאליק לבצע "פדיון שבויים" באמצעות תרגום מחברים יהודים שכתבו בשפות אירופיות.⁴² את חלק הארי ברישימת התרגומים של פרלמן תפס היינריך היינה, לצד קומץ תרגומים של דמויות מתבקשות ופחות מתבקשות מאליהן, החל במשה מנדלסון, עבור בגאורג ברנדס והנרי ברגסון וכלה בזיגמונד פרויד.⁴³ פרלמן ועמיתיו במוסד ביאליק המירו את מטפורת השבי של ביאליק במטפורה תיאולוגית אחרת, שאפתנית יותר במונח מסוים. הסדרה נקראה "לגבולם", רמיזה לנבואת הנחמה של ירמיהו (פרק לא) החוזה את סוף הגלות. באמצעות הרמיזה להבטחה "ושבו בנים לגבולם" מיקם פרלמן את עבודת התרגום שלו במסגרת תוכנית משיחית רחבה מזו שאליה רימז "פדיון השבויים" שהציע ביאליק. בתוכנית זו, הקמת המדינה וקביעת גבולותיה מכוננות את השיבה שעליה התנבא ירמיהו. רק עם סגירת מעגל זה, טען כמדומה פרלמן, אפשר להתייחס ברצינות למשימת פדיון השבויים ולהשבתם לגבולם.

⁴² היידיש - וכל שכן שפות יהודיות אחרות כגון לדינו או ערבית-יהודית - נותרה במקרה זה מחוץ לתמונה ולא רלוונטית.

⁴³ פרלמן תרגם גם מכתביהם של תאודור הרצל ושל ההיסטוריון האמריקני ג'יימס הרווי רובינסון. בשנת 1925 הוא שיתף פעולה עם זאב ז'בוטינסקי בפרסום אטלס של העולם. ערן רולניק, במחקרו על התקבלות הפסיכואנליזה בארץ ישראל המנדטורית, מתאר פגישה שקיימו חברי הנהלת מוסד ביאליק יעקב כהן, צבי ויסלבסקי וברל קצנלסון ב־1940. בפגישה ערכו המשתתפים רשימה של מחברים יהודים שאת כתביהם ייעדו לתרגום. ברשימה נכללו היינה ופרויד. הסדרה של פרלמן המשיכה כנראה את אותה היוזמה. כפי שמציין רולניק, הדבר מבליט את יסודותיו האידיאולוגיים של הפרויקט וממקמו בהקשר הרחב יותר של הציונות הסוציאליסטית. ראו ערן רולניק, עושי הנפשות: עם פרויד לארץ ישראל, 1948-1918, תל אביב: עם עובד, 2007.

עמנואל בן־גריון, בסקירה שכתב על שני הראשונים בסדרת תרגומיו של היינה, הדגיש את תהודתה של הכותרת "לגבולם". בן־גריון מציין שמפעלו של פרלמן נועד "לתת את היינה בשלמותו בשפת אבותיו, שהוא עצמו לא ידע ממנה כי אם שברי פסוקים", והוא ממשיך ומפתח טיעון בדבר שני משפטים שנערכו להיינה - "משפט אשכנז עם היינה, משפט יהודה על היינה" - שאת שניהם הצדיק בן־גריון במידה מסוימת. אולם הראשון, טען, לא היה רלוונטי למן הרגע ש"אשכנז לקחה עליה, וביודעים ובזדון, תפקיד סדום שבימינו", בעוד שאת תוקפו של השני ביטלה הציונות באמצעות ההתגברות על הגלות. "תמה המלחמה הממושכת של כנסת ישראל על נשמת היינה", הכריז -

וזאת מבלי שיהא אפילו צורך בפסק־דין כלשהו. גוף המשפט הזה מעורה בתנאי הגלות, ואוירתו - אוירת הגלות. [...] בהיווצר האפשרות לתיקון האומה על אדמתה - נוצרים גם התנאים המוקדמים לביטול הטעות הזאת [כלומר התפיסה המוטעית שלפיה יש לבחור בין שתי אפשרויות: להוקיר את היינה או לגנותו] ולעקירתה, לאו דווקא בצורה זו שהיינה יתגיר שוב, או שישוּבו ויטעוהו כביכול על אדמת מולדתו האמיתית, אלא שבטל היסוד לקנאה הלאומית־ספרותית וממילא שגם בטלה אחותה השנאה, שתיהן בנות אהבה שאינן יודעות את נפשה. העברי ששב אל אדמתו אינו עוד עוין לגרמנית על שבתחומיה התפתח הכישרון הזה ועלה כפורח.⁴⁴

אף שבסיכומו של דבר ביקר בן־גריון את הבחירה בכותרת הטעונה לסדרה ושלל את האפשרות "להחזיר" את היינה למולדת שמעולם לא הייתה שלו, הוא הסכים עם ההיגיון המונח בבסיסה, שאותו פענחתי קודם: משהוא מעוגן בטריטוריה לאומית יהודית נעשה היינה העברי קריא מאי פעם.

אולם אף על פי שבסדרה של פרלמן משמשים היינה ויהודים אחרים שלא כתבו עברית להדגשת הגבולות המתגבשים של הישות המדינית היהודית החדשה ולהבהרת ההשלכות התרבותיות של התגבשות הגבולות הללו, שני חלקי המשוואה היו רחוקים מלהיות יציבים בעת פרסום הספרים. עצמאות ישראל הושגה ללא החלטה או הסכם על גבולות המדינה, ולכן השגת מטרותיה הטריטוריאליות של הציונות לא הפיגה את החרדה הנוגעת לטריטוריה ואת הצורך להתפלמס על אופיו ועל מיקומו של הגבול. בד בבד, אם כי בדרגת חשיבות פחותה הרבה יותר, מקומו של היינה בספרה הציבורית הישראלית המתפתחת הוסיף להיות שנוי במחלוקת. הדבר התברר ביתר שאת במלאות מאה שנה למוותו ב־1956, השנה שלקראת סופה הסלים הסכסוך האזורי לכלל משבר סואץ, שהוביל למלחמת סיני.

לשם השוואה, באותו הזמן שתי המדינות הגרמניות עדיין שמרו על חלוקת עבודה ברורה בכל הנוגע להיינה. כפי שמתאר יוסט הרמנד, יובל המאה למות המשורר צוין באופן בלעדי כמעט ברפובליקה הדמוקרטית הגרמנית (מזרח גרמניה), שבה נתפס כנביא המפלגה הקומוניסטית. לרפובליקה הפדרלית שבמערב נדרשו לפחות עוד עשר שנים קודם שתחל לדון בכלל בהיינה.⁴⁵ בספרה הציבורית הישראלית, לעומת זאת, דנו אף דנו ברלוונטיות האידיאולוגית של היינה. הדיון

⁴⁴ עמנואל בן־גריון, "גבולו שלום", מאזניים 17 (1944), עמ' 334.

⁴⁵ Jost Hermand, *Streitobjekt Heine: ein Forschungsbericht 1945-1975*, Frankfurt am Main: Athenaeum Fischer Taschenbuch Verlag, 1975, p. 24

התמקד בשאלה אם יש לראות בו משומד ובוגד או להפך - נציג מוקדם של הרגש הלאומי היהודי, רעיון שאת שורשיו אפשר למצוא אצל משה הס בשנות השישים של המאה התשע-עשרה, אצל שמעון ברנפלד בשנות התשעים של אותה מאה ואצל מקס ברוד בשנות השלושים של המאה העשרים. הוויכוחים שפרצו ב-1956 חושפים כמה ממרכזי העצבים שהגדירו את החברה הישראלית בעשור הראשון לקיומה ומציעים מקרה מבחן לאופן שבו התנהל המשא ומתן על הגדרה זו.

לציון מאה שנים למותו של היינה ארגנה ספריית שוקן בירושלים תערוכה של כתבי יד של המשורר מאוספו הפרטי של זלמן שוקן, וכמה עיתונים יומיים דיווחו על התערוכה וציינו את התאריך באמצעות תרגומים לעברית, סקירות ביוגרפיות, הערכות של יצירתו, הערות על שאלת יהדותו ודיונים על משמעותו לתרבות הישראלית.⁴⁶ כל המחנות הפוליטיים הרעיפו עליו שבחים: אב"א אחימאיר, הרוויזיוניסט וממייסדי ברית הבריונים, פרסם טור תחת הכותרת "אחינו אתה" וטען בו שכתבי היינה מוכיחים את חובו "לכור מחצבתו" ושפיקחותו ושנינותו הביקורתית מעידות על יהדותו.⁴⁷ שני עיתוני הערב, מעריב וידיעות אחרונות, ציינו בכותרות הידיעות על התערוכה בספריית שוקן את העובדה שעל כמה מן המכתבים המוצגים בה חתם היינה במגן דוד.⁴⁸ ואילו ביטאון תנועת העבודה, דבר, התמקד בגיליון ההנצחה של מוספו הספרותי ברלוונטיות של היינה לבני הזמן. הדיוקן שמסרטט הגיליון רצוף סתירות, שכן הוא מייחס להיינה זהות יהודית וזהות גרמנית ומעלה על נס את היותו משורר ואיש חזון פוליטי.⁴⁹

גם עמוד השער של מדור הספרות של הארץ הוקדש לנושא, והביא מאמרים של קבוצת כותבים שהורכבה ברובה מנציגים בולטים של יוצאי גרמניה בישראל, ובמיוחד בירושלים, בשנות החמישים. הגיליון כולל מאמר קצר על היינה ועל שופנהאואר מאת ארנסט סימון, פילוסוף ואיש חינוך ממייסדי ברית שלום. הכותבים האחרים היו הסופרת הציונית ילדת צ'כיה מרים שויאר, מנהל הספרייה הלאומית קורט וורמן, חוקר הספרות היהודית, המשורר ורנר קראפט, והאדריכל, המתרגם והמשורר יליד רוסיה שמואל שתל.⁵⁰ למרבה העניין, רק האחרון, הלאֶיקה היחיד

⁴⁶ כמה כתבי עת פרסמו מאמרים ארוכים יותר על חיי היינה, יצירתו והשפעתו. ראו בין היתר ישורון קשת, "פרקי היינה", מולד 15 (1957), עמ' 254-264; משה צווייק, "היינה בספרות העברית", אורלוגין 11 (1955), 159-179; לחובר (לעיל הערה 10); יוסף אורבך, "ה. היינה המשורר, המספר והוגה הדעות (מאה שנה לפטירתו)", אורלוגין 12 (1956), עמ' 42-56; מרדכי אבי שאול, "היינריך היינה: יהודי ואזרח העולם (מאה שנה למותו)", אורלוגין 13 (1957), עמ' 189-194.

⁴⁷ אב"א אחימאיר, "אחינו אתה", הבוקר, 17.2.1956. זאב ז'בוטינסקי, מנהיג התנועה הרוויזיוניסטית, שאלה השתייך אחימאיר, היה ללא ספק קורא נלהב של היינה. במאמרו "עשרה ספרים" מופיע היינה כחבר בפנתיאון של מיטב היצירות הספרותיות בתולדות האנושות. ראו זאב ז'בוטינסקי, "עשרה ספרים", כתבים: על ספרות ואמנות, תל אביב: [חמו"ל], 1948. יוחנן באדר מדווח על שיחה שהתנהלה בוורשה בסוף שנות השלושים של המאה העשרים, שבה צייטט ז'בוטינסקי מן הזיכרון את שירי היינה הן במקור הגרמני הן בתרגום לרוסית. ראו יוחנן באדר, "דע לך אדום (שיחה על שיריו של היינה)", מוסף לזכר זאב ז'בוטינסקי, תל אביב: המשקיף, 1947.

⁴⁸ ידיעות אחרונות, 12.1.1956; מעריב, 17.2.1956.

⁴⁹ טורים מאת ירוחם טולקס, עמנואל בן גריון וא' שטיינמן, דבר, 17.2.1956.

⁵⁰ על מחקרי היינה של ורנר קראפט, לפני השואה ואחריה, ראו Jörg Drews, "Heinrich Heine in den Augen Werner Krafts," in Dietmar Goltschnigg, Charlotte Grollegg-Edler and

בקבוצה, תעתק בגרמנית (רשומה באותיות עבריות) את מילותיו של היינה מעל דפים אלה של העיתון העברי. מאמרו הקצר משווה תרגומים שונים לעברית של כמה משיריו ומגיע למסקנה שמשמית תרגומו של היינה קשה מאוד, במיוחד כאשר מדובר בקהל קוראים שגדל על השירים בגרסתם המקורית. כפי שנראה עוד מעט, הנחה זו הייתה חסרת יסוד בעליל. היינה שעולה מן המאמרים בהארץ אינו נשא המהות היהודית שתיאר אחימאיר, אלא דמות רצופת פרדוקסים, כמו זו שתיארה לאה גולדברג במאמרה מ-1936. למעשה, כמו גולדברג, אנשי רוח ישראלים דוברי גרמנית אלה ניצלו את ההזדמנות של יובל המאה כדי לבחון את העבר הגרמני-יהודי ולהרהר על המשך נאמנותם לו כחברים פעילים בספרה תרבותית המפנה עורף לשפות הגולה ולתרבויותיה, ושבה מתחברת לעתים הגרמנית באורח בלעדי לרוצחים. "שוב אין אנו מסוגלים להבין", מקוננת כמדומה שויאר, "מה היתה משמעותו של היינה לדורות; לדורות של התבוללות, שבשבילם היה יהודי המודה ביהדותו והמרגיש את עצמו בטוח ללא צל של פקפוק בגרמניותו". היא מוסיפה: "חיי של היינה הם פרק מצויר של תולדות האמאנציפאציה היהודית. מקום שירתו - בשדה הביניים בין יהדות לגרמניות".⁵¹ אולם מבחינת שויאר, וורמן, קראפט, שתל וקהל קוראיהם, שדה זה כבר אינו מקום בר קיימא, כבר אינו זמין כהקשר שבו הם יכולים לדבר.

למעשה, אל מקהלת המתלהבים הצטרפו עד מהרה קולות אחרים - קולות המרכיבים את הפולמוס השני על היינה בשדה הספרות העברית, חילופי דברים שאפשר למצוא בהם לעתים הד למחלוקות האנדרטה בגרמניה. הקול הראשון הציג עצמו בנימה מצטנעת למדי, במיוחד בהשוואה ליהודים הגרמנים המשכילים שמילאו בדבריהם את גיליון הזיכרון שהקדיש הארץ להיינה. "אודה ולא אבוש: לא נולדתי בגרמניה ולא זכיתי להתחנך על תרבותה. אין אני אלא ילידת הארץ ואת השכלתי רכשתי כאן בעברית", כתבה אסנת יבין במכתב למערכת, שנדפס תחת הכותרת "היינה והצברים" כמה שבועות לאחר שהופיע גיליון הזיכרון.⁵² בתארה עד כמה מרחיקת לכת בורותה, יבין שומרת על נימה ניטרלית: "על היינה לא ידעתי עד כה יותר משמו. אי פעם קלטה אזני גם את העובדה כי אותו משורר גרמני גדול, היה יהודי מומר, אעפ"כ, לשונו, מחשבתו, וכל עולמו הרוחני זרים לי בתכלית". אבל, היא מדגישה, הבורות איננה רק שלה, אלא מאפיינת את "הנוער העברי המשכיל" כמו את "בני הישוב הותיק הספרדי והאשכנזי וכל בני העליה החדשה ממרוקו ועד בולגריה". לאור זאת היא מביעה את השתאותה נוכח החלטת המערכת להקדיש גיליון שלם למשורר הגרמני-יהודי ולאפשר ל"ותיקי עולי גרמניה" לדון בהרחבה "מתוך הנחה שכל ציבור הקוראים, או רובו, בקיא בכל פרטי שירתו". לב טיעונה הוא אפוא פרגמטי באופיו ומתייחס להיעדר מכנה משותף לשיח שבו תהיה משמעות למאמרים שפרסם הארץ. בהיעדר מכנה משותף, הגיליון הזה, פרסומים אחרים ושדורי רדיו נראים כ"תכונה תרבותית מלאכותית הממלאת את חללנו". במילים אחרות, המכתב מדגיש את המרת "שדה הביניים בין יהדות לגרמניות", כפי שכינתה זאת שויאר, ב"חללנו", ותובע שהעיתון הישראלי ידבר אל החלל הזה.

Peter Revers (eds.), *Harry-Heinrich-Henri-Heine: Deutscher, Jude, Europäer*, Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2008, pp. 309-326

⁵¹ מרים שויאר, "היינריך היינה המבריק", הארץ, 17.2.1956.

⁵² אסנת יבין, "היינה והצברים", הארץ, 9.3.1956.

ההבדל בין יבין, שהעברית היא שפת אמה, לשויאר, לסימון, לקראפט ולוורמן, העולים הגרמנים (ובמידה פחותה יותר לשתל, שהיגר מוקדם יותר ממזרח אירופה), חד כל כך עד שבתגובתו בעניין המחלוקת תהה דב סדן - בבדיחות הדעת? - על אמינות המכתב.⁵³ ספקנותו הרחיקה לכת עוד יותר וחלה גם על כל אותם קוראים שהגיבו על המכתב בזעם וראו בבורותה של יבין אות לכשלי מערכת החינוך הישראלית.⁵⁴ לדעת סדן, המהומה שקמה לא הייתה מוצדקת, שכן היינה הוא רק אחד מני מחברים רבים שכתביהם אינם נלמדים למרבה הצער בבתי ספר ישראליים, ואולי הוא חשוב פחות מביירון, מפושקין או ממיצקביץ'. תגובתו פורסמה תחת הכותרת "אנשי רוח על פולמוס היינריך היינה", סקירה שכללה תגובות למכתבה של יבין מצד המשוררים אורי צבי גרינברג (שקבע חד וחלק שהצעירה צודקת), יצחק שלו (שהצטרף לאלה שמצאו פסול במערכת החינוך) ואחרים.⁵⁵

אולם בלב "פולמוס היינה" בשנת 1956 לא עמדה מערכת החינוך הישראלית החדשה אלא העיריות. הללו התחבטו בשאלה אם היינה הוא *Straßenwürdig*, כלומר ראוי שרחובות ייקראו על שמו, כפרפרזה על הביטוי שחזר על עצמו במחלוקות על אודות האנדרטה בגרמניה.⁵⁶ חיפה, העיר האדומה, הזדרזה לקרוא מתחם מגורים חשוב בעיר ומאוחר יותר גם מרכז קהילתי על שם היינה, אבל בירושלים ובתל אביב הגדולות והשמרניות יותר, קריאת רחוב על שם היינה הייתה בלתי אפשרית מבחינה חוקית, מאחר שבשתיהן היו חוקי עזר עירוניים שמנעו קריאת רחובות על שם יהודים מומרים. במשך זמן מה התמודדה תל אביב עם הבעיה באמצעות קריאת סמטה על שם "הרבי מבכרך", דמות יהודית שהיינה בדה, בדרום העיר. המאבק על רחוב היינה הישראלי נמשך עשרות שנים, אם כי התנהל בדרך כלל הרחק מעיניו של הציבור בישראל.⁵⁷

למעשה, חלק זה של הוויכוח עסק אף הוא בשאלות שהעלתה בחירתו של פרלמן בשם "לגבולם" לכותרת הסדרה שבה פרסם את תרגומו ליינה: כעת, משהגשימה התנועה הציונית את שאיפותיה הטריטוריאליות בדמות מדינת ישראל, כיצד אמור להתנהל המרחב שאלה גבולותיו? לאור אילו ערכי תרבות? האם יש בו מקום לרחוב היינריך היינה? ומה יהיו ההשלכות, הפוליטיות אך גם התרבותיות, של העובדה שחזרת הישראליים "לגבולם" הותירה אותם ללא גבול יציב ומוכר על ידי הקהילה הבין לאומית? הזיקה בין שני המאפיינים האלה של המדינה בעשור הראשון לקיומה - התנאים הגיאופוליטיים הלא ודאיים, וחילוקי הדעות בעניין מסגרת ההתייחסות התרבותית המשותפת ובאשר לשאלה אם מקומו של היינה יכירונו בה - נראית רופפת למדי. אולם היא מתחזרת ממאמר של יהודיגרמני בולט אחר בכלי התקשורת הישראליים בעת ההיא - רוברט ואלטש. כמו ארנסט סימון, גם ואלטש, העיתונאי הציוני היהודיגרמני יליד פראג, הגיע ארצה

⁵³ דב סדן, "אנשי רוח על פולמוס היינריך היינה", הארץ, 1.4.1956.

⁵⁴ מכתבי הקוראים, שחלקם פורסמו בהארץ ביום 23 במרץ 1956, תקפו את יבין על שהפחיתה מחשיבות יצירתו של היינה ועל שהתיימרה לקבוע אם אחרים - מרוקאים, בולגרים - מודעים לגדולתו.

⁵⁵ סדן (לעיל הערה 53).

⁵⁶ שאלה שנדונה לדוגמה אצל איש יהודה, "הפולמוס מסביב ליהדותו של היינריך היינה", הבוקר, 30.3.1956.

⁵⁷ דיון מרתק במאבק עולה דרך אגב בספרו של חיים באר לפני המקום, תל אביב: עם עובד, 2007.

בעקבות עליית הנאצים לשלטון, ונעשה מתומכי רעיון הדוֹקיום היהודי-פלסטיני במסגרת דוֹ לאומית. בשנות החמישים התגורר בלונדון ושימש כתב הארץ בעיר זו. במעמדו זה פרסם את מאמרו "דיקטטורים במצרים והיינריך היינה", בתחילת אפריל 1956.⁵⁸ המאמר הקצר ראה אור כאשר כל מעייני ישראל היו נתונים לשכנתה מדרום, לנוכח התגברות הסימנים לכך שהמתיחות לאורך הגבול עלולה לגלוש לכלל עימות מזוין. על רקע זה מציג הטקסט השוואה נועזת בין התנועות הלאומיות היהודית והערבית וקשריהן למרחב: "אולי למדו נאצר וחבריו לאומיות גם מהיהודים, הרי גם היהודים הלאומיים טוענים כי יהודי כל העולם מאוחדים במטרתם הלאומית וצריכים לרכז את כוחם בביצוע תכניות לאומיות אחידות המתגלמות במדינת ישראל". גם נאצר - לפי הגיון טיעונו של ואלטש - חותר לאחד את העולם הערבי הגדול יותר תחת מטרייתו של לאומיות ערבית המגולמת במדינה המצרית.

היינה משתרבב לטיעון בדרך אסוציאטיבית, רופפת לכאורה. ואלטש נזכר שעייין בכתבי היינה לרגל יובל המאה למות המשורר ומודה שנדרש לו זמן מה לפענח את הרמיזה לקודמו של נאצר, מוחמד עלי, שנתקל בה שם. אולם למן הרגע שפילס דרכו לטיעונו של ואלטש, תפקידו של היינה מכריע, שכן הוא נעשה עמוד התווך של עיון רחב יותר בתקפותן של אנלוגיות היסטוריות ובהגיון של טענות לאומיות. הקישור המושגי נעשה באמצעות הביוגרפיה של מקס ברוד (אגב, ספר שהוקדש לדודנו של רוברט, פליכס ואלטש), המתארת, בתמצותו של ואלטש, את היינה "כאחד הקודמים הגדולים של היהודי הלאומי המודרני, אשר 50 שנה אחרי מות היינה היה בהכרח לציוני".⁵⁹ במילים אחרות, גם ברוד - כמו שמואל ברנפלד וכמו מתרגמיו העבריים של היינה שקיבלו על עצמם לפדות את השבוי וטענו שהיינה אותנטי יותר בעברית משהיה בגרמנית - מכליל את הסופר היהודי-הגרמני בקולקטיב היהודי והציוני ומלאים אותו כישראלי. אולם אם היינה נעשה בהכרח ציוני, האם לא נגזר מכך שמוחמד עלי הוביל בהכרח לנאצר? ומה בדבר התבטאויותיו האנטי־לאומניות הרבות של היינה עצמו, או בדבר העובדה שההתייחסות למוחמד עלי מופיעה כחלק מדיון ביקורתי נוקב בדינמיקה של ההתעניינות האימפריאלית בעולם הערבי? האם אפשר להחיל את הביקורת הזאת, שהיינה הביע בשנות השלושים של המאה התשע־עשרה, על מעורבותו של האימפריות המערביות במשבר סואץ? "אין ספק", סיכם ואלטש בלי שהשיב תשובה מכרעת על שום שאלה מן השאלות הללו, "שעבדול נאצר יודע את ההיסטוריה המצרית".

בעיית הגבולות - חדירותם וטבעם השנוי במחלוקת - הוסיפה למלא תפקיד מרכזי בפוליטיקה ובתרבות הישראליות בעשורים הבאים, והיא ממשיכה להיות בעיה מכריעה עד היום הזה. ורוחו של היינה ממשיכה למרבה הפליאה לרדוף את הספרות הישראלית כרוח רפאים (אם נחזור לניסוחו של רוזנצווייג, שראה בהיינה רוח רפאים הרודפת את מתרגמיו הגרמנים של יהודה הלוי) - במיוחד בנקודות שבהן היא עסוקה, ראשה ורובה, בקשר בין מרחב לזהות, בשאלת גבולותיה החדירים של המולדת היהודית ובאיום ההתפרקות המרחף על מרחבה.

⁵⁸ רוברט ואלטש, "דיקטטורים במצרים והיינריך היינה", הארץ, 6.4.1956.

⁵⁹ שם.

תרגום ורעדה

בעשורים שבאו בעקבות יובל המאה למותו והפולמוסים של 1956, היינה הוסיף לתפוס מקום ייחודי בשדה הספרות העברית. מתרגמיו הבולטים ביותר אחרי פרלמן היו שלמה טנאי (שירה) ויהודה אילוני (פרוזה). בשנת 1997 צוין יום הולדתו המאתיים בסימפוזיון בין-לאומי שנערך בירושלים. בהזדמנות זו הוסרו לבסוף המכשלות החוקיות וירושלים קראה לאחד מרחובותיה על שמו.⁶⁰ מאוחר יותר, שתי ביוגרפיות שנתפרסמו - היינריך היינה: החיים הכפולים, מאת יגאל לוסין (2000), והיינריך היינה: חיים בסתירה, מאת יוחנן טרילוזה-פינקלשטיין (2010) - ובצדן תרגום לעברית של מונוגרפיה מאת יעקב הסינג (2008), הבטיחו את המשך נוכחותו בתודעה הישראלית. בד בבד, סופרים עבריים המשיכו להשתמש בהיינה כבמפתח רבי-ערכי, מעין מילת קוד או "שיבולת", הממקם אותם ואת דמויותיהם בזיקה לפוליטיקה התרבותית של הזיכרון היהודי-גרמני.

הדוגמה האחרונה שאני מציגה, הרומן הניסיוני של יואל הופמן, ברנהרט, שראה אור ב-1989, מיטיבה להמחיש זאת.⁶¹ כפי שהבחינו קוראי הרומן - במידות שונות של תסכול והתפעלות - הטקסט הזה קשה במיוחד לתיאור, שכן הוא אינו מציע לקוראיו עלילה או דמויות עגולות והוא כתוב במינימליזם כמו־זני, הד רועם לעיסוקו האקדמי של הופמן כחוקר ספרות והגות יפניות.⁶² ברנהרט, שעל שמו קרוי הרומן, הוא מהגר יהודי-גרמני שחי בירושלים בתקופת מלחמת העולם השנייה. כלומר, זהו "יקה" כמו מרים שויאר, קורט וורמן, ורנר קראפט, ארנסט סימון ואחרים. בעקבות מות אשתו מהרהר ברנהרט הפילוסוף על טבע החיים ועל משמעותם. אולם בניגוד לרבים בקהיליית ה"יקים", ובכלל זה אנשי הרוח שהוזכרו לעיל, הדמות הפיקטיבית ברנהרט אינה עוסקת במחקר מלומד, כמו "לות" או בספרנות. תחת זאת דומה שהיא נסחפת בלא מטרה בנוף עירוני זר ולעתים לא מובן המאוכלס בגלריה רב-לשונית של דמויות המתקשות לתקשר זו עם זו. הרומן מסתיים עם סוף המלחמה, שממציא לברנהרט הזדמנות לכתוב שני מכתבים: האחד לאחות אשתו המנוחה בברלין, והאחר לפרופסור לפילוסופיה באוניברסיטה העברית. שתי האיגרות מוצגות כמעין מכתבים בבקבוק שאפשר שיגיעו ליעדם ואפשר שלא. מצד אחד, ברלין, העיר שהייתה לפניו ביתו של ברנהרט, נעשתה זרה לחלוטין - בסוף המלחמה כלל לא ברור שהנמענת או שהבית שבו גרה בעבר קיימים שם עדיין; מצד אחר, הדרך שהמכתב צריך לעבור קצרה ובטוחה הרבה יותר (הוא נשלח לקמפוס האוניברסיטה העברית בהר הצופים), ועם זאת הוא מעוצב כמסר לא שלם, שאי-אפשר להשלימו, מסר מגומגם, שכן ברנהרט מהסס ומתקשה להביע את יחסו לפילוסופיה הגרמנית. אווירת הנתק והעקירה מוצאת את מקבילתה בפרוזה המקוטעת, הניסיונית, של הופמן.

⁶⁰ Stuart Schoffman, "Ideological Cholent," *The Jerusalem Report*, Jan. 28, 2002

⁶¹ יואל הופמן, ברנהרט, ירושלים: כתר, 1989.

⁶² נילי גולד, "הספר כנהר: עיון ב'ברנהרט' ליואל הופמן", עלי-שיח 36 (1995), עמ' 67-72; Rahel Albeck-Gidron, "Die Persiflage abendländischer Philosophie im Werk Yoel Hoffmanns," in Anat Feinberg (ed.), *Rück-Blick auf Deutschland: Ansichten hebräischsprachiger Autoren*, Munich: Edition Text + Kritik, 2009, pp. 134-150

הדעת נותנת שניסויו של הופמן ברומן זה מוקדש במידה רבה לבחינת טיבה של הפרוזה וגבולותיה, בחינה המכוונת במיוחד למאפייני יסודי המייחד אופן כתיבה זה: העובדה שמילותיה נדפסות ברצף, אינן חוזרות על עצמן או נקטעות עד סוף העמוד. בניגוד לאייעלילה החומקנית של הרומן, דומה שאין כל קושי לתאר את האמצעים שבהם מנוהלת בחינה זו. הרומן מחולק לאפיזודות קצרות שכל אחת מהן מודפסת בטור צר בצד אחד של דף נפרד המותיר את צדו האחר ריק. בכינה השמאלית התחתונה של כל טור מודפסות המילים הראשונות של האפיזודה המופיעה בדף הבא. האפיזודות הקצרות מותירות מקום בשולי הדף לתרגום מילים לועזיות (גרמניות ברובן) המופיעות בטקסט, לעתים בתעתיק עברי ולעתים באותיות רומיות. אולם אף שנקל לתאר את טיבם של הכלים הצורניים הללו, לא קל לאמוד את השלכותיהם. הרומן ממקד את תשומת הלב בחוויית הקריאה ובמקצבה בהציעו רמז מקדים לדף הבא בבחינת מנגנון המאיץ ומאט את הקריאה בעת ובעונה אחת. אבל אותו אמצעי גם מהרהר על מרחב הפרוזה, על יסודותיה הארכיטקטוניים או על עיצוב העמוד. וכמו מיליו של הופמן, המאכלסות באי־נוחות את הדף ומסרבות להפוך לפרוזה מקובלת, עלילתו ודמויותיו נתקלות גם הן בקשיים דומים באכלוס המרחבים המתוארים ברומן.

הרומן ממוקם בירושלים, אבל רב־לשוניותו, ובמיוחד גלישתו התדירה לגרמנית, מערערות את יציבות המיקום העצמי הזה.⁶³ יתר על כן, הרומן מטפל ברוב זהירות ובמינימליזם אופייני באזכורי המקומות המייצרים תמונה של שתי הדירות שאותן מאכלס ברנהרט, של ירושלים המנדטורית ושל עולם השרוי במלחמה. שתי הסקאלות, המקומית והעולמית, מגובבות באירוניה זו על גבי זו במטרה לייצר אל־מקום פרדוקסלי שבו שוכן משחק מילים ולא דווקא סביבה ריאליסטית היאה לפעילות אנושית: "בשלהי ספטמבר האמריקנים כבר עומדים בשערי אאכן. גוסטב שוכב (בשל מחלת מעיים) ב'משגב לדך' וברנהרט הולך לשם יום יום (אבל מפני ש'דך' הוא 'ג' הוא אומר, כשדעתו פזורה, 'משגב לג') אחרי הצהריים ויושב אצל גוסטב שעתים תמימות".⁶⁴ הקטע הזה בונה סמיכות בין אאכן לירושלים - סמיכות המתבססת על היחסים הפונטיים בין ה"דך" העברי ל־Dach הגרמני, בהעדיפו כינון גבולות אסוציאטיביים על פני הצגת מפה של אירופה והמזרח התיכון.

התייחסויותיו של הופמן להיינה מנצלות אף הן את המרחק ואת הקרבה בין שתי השפות - הגרמנית והעברית - כדי לערער את יציבות הממדים המרחביים של הטקסט. דברי המשורר הם מעין מילת קוד המאפשרת לדמויות למקם את עצמן תרבותית (בדומה לדרך שבה אפשרו זאת לרבים מקוראיו היהודים־גרמנים של היינה). אולם העיקר מבחינת המיקום העצמי במקרה זה אינו לחשוף את זהותם היהודית אלא להדגיש את נאמנויותיהם התרבותיות הגרמניות למרות מלחמת ההשמדה שמנהלים הנאצים נגד היהודים באירופה. הטקסט העברי שמדקלמת אלווירה ניווירט, אלמנה מווינה ואחת הדמויות החמקמקות המאכלסות את ירושלים של הרומן, הוא

⁶³ אלבק־גדרון מדגישה גם היא את חשיבות השפה הגרמנית לרומן, ומרחיקה לכת עד כדי הטענה כי "ירושלים של תקופת המנדט מתוארת כאן בגרמנית נוסטלגית הנכתבת באותיות עבריות". ראו אלבק־גדרון (לעיל ההערה הקודמת), עמ' 137.

⁶⁴ הופמן (לעיל הערה 61), עמ' 135.

תרגום השורות הראשונות של אחד השירים המפורסמים (שהולחן לא אחת) מן ה-*Buch der Lieder*, ואפשר לקרואו כהערה על הפואטיקה ועל הגיאופוליטיקה של השירה היהודית.

הנה הקטע בתרגומו לעברית של יצחק קצנלסון:

עץ־און עומד גלמוד
בצפון על עירם הר.
הוא ינום; במכסה לבן
יעטהו שלג קר.⁶⁵

הגרסה המופיעה ברומן של הופמן, בתרגומו של י' בן־זכאי לעברית, מ־1944, שונה במידת מה:

במעֶךָ גבעה בצפון
עומד און בודד
עוטה סוּת כפור ושלג
רודם חולם רוּעד.⁶⁶

אלווירה של הופמן אינה מצטטת את הבית השני של השיר, אבל בית זה מסייע ללא ספק להבנת הרמיזה להיינה:

על־דבר תמרה יחלם,
בארץ־מזרח שם
גלמודה מתאבלת
על קיר־סלע חם.⁶⁷

כמו בשירי הים הצפוני, גם כאן מתכתב היינה עם שירתו של יהודה הלוי (ובמיוחד עם השיר המפורסם "לבי במזרח ואנכי בסוף מערב"), אף שהשיח על הכמיהה לציון היה ללא ספק מורכב ודו־ערכי מבחינת המשורר הצעיר שביקש למצוא לעצמו מקום בגרמניה ובספרותה. בניגוד לאורן, ליהודה הלוי המצוי בסוף מערב ולהיינה שכתב את שירו בצפון אירופה, אלווירה וברנהרט נמצאים "בארץ־מזרח שם", בביתו של עץ התמר של היינה, אף שמיקומו של זה נשמט מהדיאלוג ביניהם ברומן, משום שהבית השני של השיר איננו מצוטט בו. בתפנית אירונית נוספת, במכתבו האחרון, לגיטתו, ברנהרט מתאר את נוף ירושלים ומזכיר "עצי אורן (*Pinus halepensis*) ששונה [כך!] במקצת מן האורן (*Pinus silvestris*) שמצוי בגרמניה".⁶⁸ ראייתו הרומנטית של היינה,

⁶⁵ היינה, ספר השירים (לעיל הערה 17), עמ' 140.

⁶⁶ הופמן (לעיל הערה 61), עמ' 76. הופמן עשוי היה להיתקל בשיר אצל היינריך היינה, מבחר שירי היינה, מגרמנית יוחנן בן־זכאי, ירושלים: אחיאסף, 1944, או אצל הנ"ל, מבחר תרגומים, תל אביב: עקד, 1965. עורך הספר מ־1965, אברהם זימרני, אסף אחד־עשר תרגומים שונים של השיר, בהם תרגומיהם של בן־ציון, קצנלסון, אריה ליב מינץ, גילה אוריאל ואחרים. הסופר העברי מאיר מוהר הקדים דברים לתרגומו של בן־זכאי. את דבריו פתח בדעה המשקפת את עמדתם של רבים ממתרגמי היינה, שהעברית היא הכלי הראוי ביותר לשיריו של הסופר היהודי (מבחר שירי היינה, עמ' 5).

⁶⁷ היינה, ספר השירים (לעיל הערה 17), עמ' 140.

⁶⁸ הופמן (לעיל הערה 61), עמ' 174.

המייחסת אחרות מוחלטת למזרח, מעומתת אפוא עם נקודות הדמיון הבוטניות הדקות בין אירופה לירושלים.

שיחתם של ברנהרט ואלווירה על השיר משקפת זהות יהודית-גרמנית שעברה מאה סוערת מאז כתב היינה את השיר, זהות שבזמן המיוצג ברומן שרויה בסכנת השמדה מידי הנאצים. בסוף שנות השמונים של המאה העשרים, בעת שהרומן ראה אור, יכול היה הופמן להביט לאחור על התרבות הגרמנית-יהודית ברגעי המשבר שלה ולהחיותה בפרוזה שלו. אבל באיזו שפה מתנהלת שיחה זו, שבה בוחנים אלווירה וברנהרט יחדיו את זהותם היהודית הגרמנית? הופמן מציג את השיחה על היינה שמנהלים האלמנה מווניה והאלמן מברלין, בגרמנית מן הסתם, כתסמין של ניתוקם מן הארץ המזרחית שבה הם נמצאים. עם זאת, בעשותו כן הוא מבליט למעשה את העובדה שהשיר מתורגם לעברית ושתרגום זה מעוגן במקום שבו הוא נעשה. כאשר ברנהרט שואל את גברת ניווירט "מה זה?", היא עונה: "היינריך היינה בפלשתינה". על כך הוא מגיב בחוסר אמון - הפעם בגרמנית הכתובה באותיות רומיות - "unmöglich" (לא ייתכן). יתר על כן, כפי שברנהרט נחפז לחשוף, השיר נעשה מוזר ביותר מאופן אחד בתהליך התרגום. המוזרות הראשונה מתגלה בלי משים כאשר הוא תוהה מה משמעות המלה "סות" בתרגומו של בן-זכאי שאלווירה ציטטה זה עתה. הגרסה המקובלת יותר בעברית מודרנית היא כמובן "כסות", אם כי הטקסט של הופמן אינו מבהיר אם זהו הקושי של ברנהרט או שהוא אינו מכיר את המילה בשום גרסה מגרסותיה. למעשה, בפירושו לתשובת אלווירה - "זה [...] עברית בשביל decke" (שוב, המילה כתובה בטקסט של הופמן באותיות רומיות) - המחבר מתרגם את המילה הגרמנית בשולי הדף לתיבה העברית המוכרת יותר, "כסות". לפיכך לא ברור אם אלווירה אכן אמורה לבטא את המילה הארכאית יותר או שמא היא משבשת את המילה "כסות" במבטאה הייקי.

מה שמוטל על כף המאזניים בכל המחוות הדקות מדק הללו - הוספת האות "כ" או השמטתה, המעבר לאותיות רומיות במילים הגרמניות הבודדות המופיעות בטקסט או ההימנעות מכך - מתחוויר אולי מעט בקטע השני שבו מופיע היינה בטקסט:

אלווירה ניווירט אוהבת את שילר אבל בעצם (היא אומרת) היא אוהבת את היינה יותר. "ממש לא ייאמן", ברנהרט חושב, "שצריך גם רגליים על מנת לאהוב את היינה". לפעמים רגליים אינן אלא משל (כשאומרים "לשקר אין רגליים") אבל את רגליה של אלווירה מכסה שיער דק (הן אינן באות בימים). ברנהרט מדמה בנפשו שאלווירה היא זונה שלימדה את עצמה כיצד אומרים "אייגנטליש" במקום הנכון. מי שיחשוף את דמותה האמיתית יזכה בגמול נפלא (אלווירה תשמח להיות, סוף סוף, היא עצמה).⁶⁹

כאן מתועקת המילה הגרמנית eigentlich, שמשמעה "בעצם", באותיות עבריות: "אייגנטליש" - בדומה לציטוטים מהיינה שהופיעו בתעתיק ב"טור השביעי" של אלטרמן ובהערותיו של סדן לתרגומו של בן-ציון למשל. הופמן שוזר את אושרה של אלווירה על שהיא יכולה סוף סוף להיות היא עצמה בתוך קבוצה שלמה של סתירות בין זהויות אותנטיות לזהויות פרפורמטיביות (עוד נושא חשוב בהתקבלות היהודית-גרמנית של היינה). סתירות אלו מגולמות בדמותה של הזונה אבל מאפיינות גם את האישה היודעת לומר "בעצם" במקום הנכון ולקשור עצמה להיינה במקום

לשילר. אפילו ההערה המשונה: "צריך גם רגליים על מנת לאהוב את היינה" (המעלה אולי על הדעת את האדם בהגדרתו הפולמוסית של אריסטו כחיה דו־רגלית שאיננה ציפור), הופכת הרהור על טיב האותנטיות באמצעות משחקו של הופמן בביטוי "לשקר אין רגליים". בה במידה, לא ייתכן כמדומה שאלווירה מצטטת את היינה ב"פלשתינה" ושרגליה קשורות להערצה שהיא רוחשת להיינה, אם כי, בניגוד לשקר, לה יש רגליים ולפיכך היא נראית אמינה יותר, יותר מתקבלת על הדעת. ברנהרט מביע ספק פעמיים, אולם ה"לא ייתכן" הראשון מבוסס בגרמנית ואילו השני בעברית. אז מה משתנה בתרגום? רגישותו של הופמן לתרגום מתגלה בהערתו השנייה של ברנהרט על הבית שאלווירה דקלמה מן השיר על עץ האורן והתמר: "אבל, ברנהרט אומר, 'העץ של היינה לא רועד'. 'נכון', אומרת אלווירה, 'העץ של היינה לא רועד. רק ישן וחולם'⁷⁰. מכך לא נובע בהכרח שבן־זכאי תרגם את השיר בצורה מסולפת, אלא שהמעבר מ"העץ של היינה" לעץ המופיע כאשר השיר מדוקלם בארץ ישראל המנדטורית דומה במידת מה לרוח המנשבת בין עליו. וכמו האורן בשיר, כל המילים המתורגמות האחרות של הדיאלוג בין אלווירה לברנהרט עשויות להתחיל לרעוד כשרוך זו תנשב ביניהן.

סיכום

היינה מסמן דברים שונים לקוראי עברית שונים. אבל כתביו היו במאה העשרים, ועודם גם היום, כר פורה להעלאת שאלות זהות, להבחנה (ולטשטוש ההבחנה) בין המשתייכים לחוגים הפנימיים של התרבות העברית לבין הנמצאים מחוץ להם, ולהעלאת תהיות על הדברים המוטלים על כף המאזניים במעשה התרגום. מצד אחד, חשיבותו של מקרה כוחן זה מתחווה בהשוואה למקרים חשובים אחרים בהיסטוריית התרגום וההתקבלות של הספרות וההגות היהודית-גרמנית, כגון היסטוריית ההתקבלות העברית של הפסיכואנליזה ושל כתביו של זיגמונד פרויד, שתועדה בידי ערן רולניק. באופן דומה אפשר לחשוב על התרגום ועל ההתקבלות של סופרים יהודים־גרמנים כגון אלזה לסקר־שילר, פרנץ קפקא או פאול צלאן; מצד אחר, יש לבחון את המקרה מתוך התייחסות לסיפורן של זיקות הגומלין הספרותיות והתרבותיות בין הגרמנית לעברית בעידן המודרני - סוגיה העולה לאחרונה בבחינת נושא מחקר מרתק ומבטיח. לבסוף, חשוב לבחון גם את ההקשר הלשוני הרחב יותר, מעבר לגרמנית של היינה. אפשר שניתוח המקרה שלו מעניק לנו כלים לחשוב באופן ביקורתי ופורה על מסלולי התרגום וההתקבלות של סופרים יהודים בשפות שונות - יידיש, פולנית, ערבית או צרפתית - בתוך המרחבים העבריים והישראליים, ובכך הוא תורם לדין המהותי על אודות הפוליטיקה של התרגום בישראל.